

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

№ 3/2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Запара Світлана Іванівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету.

Заступник головного редактора:

Кравцова Тетяна Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського національного університету внутрішніх справ.

Члени редакційної колегії:

Арістова Ірина Василівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права Сумського національного аграрного університету;

Аркуша Лариса Ігорівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Драганов Живко Іванов – доктор наук, доцент, декан юридичного факультету, завідувач кафедри міжнародного права та права ЄС Університету національного та світового господарства, Софія, Республіка Болгарія;

Кармаза Олександра Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, головний консультант Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України;

Клочко Альона Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Сумського національного аграрного університету;

Копиленко Олександр Любимович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук України, директор Інституту законодавства Верховної Ради України;

Курило Микола Петрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету;

Логвиненко Микола Іванович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету;

Марінова Діана Марінович – доктор, доцент, доцент кафедри міжнародного права та права ЄС Університету національного та світового господарства, Софія, Республіка Болгарія;

Мельник Костянтин Юрійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового та господарського права Харківського національного університету внутрішніх справ;

Мельник Ярослав Ярославович – доктор юридичних наук, провідний юрист Центру проблем імплементації європейського соціального права юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

Притика Юрій Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Роговенко Олег Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Сумського національного аграрного університету;

Рожнов Олег Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Сітек Броніслав (Bronisław Sitek) – доктор габілітований правничих наук (doktor habilitowany nauk prawnych), професор (profesor nauk prawnych), професор кафедри цивільного і трудового права Варшавського юридичного факультету Університету соціальних та гуманітарних наук, Варшава, Республіка Польща;

Сітек Магдалена (Magdalena Sitek) – доктор габілітований правничих наук (doktor habilitowany nauk prawnych), професор Вищої школи сворегіональної економіки ім. Альфіде де Гаспері в Юзефуві, Юзефув, Республіка Польща;

Стрельник Вікторія Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету;

Тимченко Геннадій Петрович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України;

Ясинюк Микола Михайлович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету.

**Науковий журнал «Приватне та публічне право»
включено до переліку наукових фахових видань категорії «Б»
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17 березня 2020 р.)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Сумського національного аграрного університету
(Протокол № 8 від 27.12.2023 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 22553-12453Р
від 28.02.2017 р., видане Міністерством юстиції України

Електронна адреса видання: *pp-law.in.ua*

ISSN 2663-5666 (print)
ISSN 2663-5674 (online)

© Сумський національний аграрний університет, 2023
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2023

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

Кравченко І.О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету*

УДК 347.91:349.412

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.1

ОСОБЛИВОСТІ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Вступ. Підготовка справ до судового розгляду є однією із найважливіших стадій цивільного судочинства, оскільки саме на цій стадії не лише остаточно визначається предмет спору, з'ясовуються заперечення проти позову, перевіряється наявність доказів та вирішуються питання відводів з визначенням порядку розгляду справ, але і вчиняються інші дії з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті. Під поняттям «вчиняються інші дії» законодавець передбачає як направлення копії позовної заяви відповідачу (третім особам), так і отримання відзиву на позов (пояснення третіх осіб щодо позову), започатковуючи по суті процес змагальних паперів, який має місце між сторонами та право сторін на урегулювання спору за участю судді.

Практика показує: якщо процес змагальних паперів (позов – відзив – відповідь на відзив – заперечення) широко застосовується на стадії підготовчого провадження, то інститут урегулювання спору за участі судді по суті не має свого практичного правозастосування, оскільки такий правозастосовчий процес не ґрунтується на обов'язку суду проводити таке урегулювання з тим, щоб саме на стадії підготовчого провадження віднайти компроміс між сторонами, наприклад, у земельно-орендних відносинах чи між землевласниками або землекористувачами сусідніх земельних ділянок щодо при вирішенні спору щодо добросусідства. Судова статистика показує, що в Україні із року в рік на стадії судового розгляду справ закривається більше двохсот тисяч проваджень. Ось чому переносити процедуру урегулювання спору на стадію безпосереднього судового розгляду, де однією із вимог процесуального законодавства є оперативність розгляду справ по суті недоцільно, оскільки в такому випадку буде неефективно

використовуватися процесуальний час, а відтак буде відбуватись додаткове завантаження судів. Оперативність же в процесі урегулювання спору за участі судді на основі компромісу є особливо важливою для земельно-майнових спорів, оскільки при затягуванні таких спорів вони мають тенденцію до свого поглиблення, а відтак починає ускладнюватися і сам процес доказування. Все це негативно впливає на ефективність використання землі в економіці країни: з одного боку, через правову невизначеність призупиняється якісний обробіток спірних земельних ділянок, що веде до часткової поступової втрати ними своєї якості через забур'янення, засмічення такої землі, невжиття відповідних заходів для боротьби з вітровою ерозією, відсутність достатньої кількості поживних речовин у зв'язку із своєчасним невнесенням мінеральних та органічних добрив, тощо. Показовим прикладом такої ситуації може слугувати фабула цивільної справи № 595/1124/17, що розглядалась Монастириським районним судом Тернопільської області в період з 2017 по 2023 роки. Предметом спору було встановлення земельного сервітуту на право проходу та проїзду транспортних засобів до земельних ділянок позивачів, через частину земельної ділянки, належної до земель комунальної власності Бучацької міської ради. Рішення у справі було ухвалене лише 19 квітня 2023 року [1], переглянуто та залишено без змін постановою суду апеляційної інстанції 16.08.2023 року [2], а 2 жовтня 2023 року одним із відповідачів було подано касаційну скаргу до Верховного Суду, провадження за якою станом на кінець жовтня 2023 року було ще не відкрито.

З іншого, навпаки, земельна ділянка може тривалий час використовуватись без правостановлюючих документів, спричиняючи її за-

конному власнику збитки майнового характеру. Одним із численних прикладів такої ситуації, є, зокрема, справа № 191/4270/19, розглянута 21 вересня 2023 року Синельниківським міськрайонним судом Дніпропетровської області, за фабулою якої земельна ділянка незаконно використовувалась відповідачем з 2014 року і з моменту пред'явлення позову (2019 рік) продовжувала використовуватись до ухвалення у 2023 році судового рішення [3].

Ось чому проблема судової медіації на основі примирення сторін чи віднайдення певного компромісу, де суддя бере активну участь, являючись ініціатором таких процесів, є актуальною не лише з точки зору доктринального аналізу стадії підготовки справ до судового розгляду, а і є важливою для суспільства в цілому. Вирішення такої проблеми потребує законодавчих змін у сфері процесуального урегулювання підготовчого провадження з тим, щоб надавши право і можливості суду урегулювати спір за рахунок примирних процедур за ініціативою суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання мети і завдань підготовчого провадження, а також процесуальних дій суддів на стадії підготовки справ до судового розгляду, особливо справ, які стосуються земельно-майнових спорів, так і залишаються дискусійними, не дивлячись на цілий ряд наукових досліджень, які проводилися Бондаренко-Зелінською Н. Л., (2007), Тимченком Г. П. (2012), Гетманцевим О. В. (2013), Горецьким О. В., Грабовською О. А. (2019), Курилом М. П., Ясинком Д. М. (2020), Шаповалом М. М. (2023). Таким чином, підготовче провадження потребує безумовного наукового дослідження як з доктринальної, так і прикладної точок зору.

Викладення основних результатів дослідження. Підготовка справ до судового розгляду, предметом яких є земельно-майнові спори, є надзвичайно важливою стадією цивільного процесу, оскільки саме на цій стадії формується той правовий, доказовий, аналітичний базис, який дає можливість швидко і ефективно розглянути справу по суті. В той же час, дана стадія являє собою одне із найдискусійніших питань, як з доктринальної, так і практичної точок зору, оскільки вона і на сьогодні так і не набула своєї остаточної стабільності.

Саме з цих підстав проблема підготовчого провадження в цивільному процесуальному праві потребує свого наукового дослідження як щодо його мети, так і його завдань з можливістю розширеного підходу до медіативних можливо-

стей суду, що на сьогодні є надзвичайно важливо, оскільки першоосновою судового захисту порушених майнових прав на земельну ділянку повинен бути не формальний розгляд справи по суті, а розумний розсуд судом існуючої правової суперечки, бо це відповідає інтересам як сторін спору, так і суспільства, підвищуючи довіру останнього до судової влади. Неможливо перейти відразу до розгляду справи по суті і ухвалити судові рішення без можливостей щодо примирення сторін та урегулювання спору за рахунок медіативних процедур, бо такий підхід не буде узгоджуватися із принципом диспозитивності судочинства, оскільки суд «сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами» (п. 2 ч. 5 ст. 12 ЦПК України).

Безумовним фактом є те, що пошук оптимальної моделі підготовки справ до судового розгляду і на сьогодні продовжується, оскільки цивільне судочинство в умовах глобалізації суспільних відносин, орієнтується не лише на сторони, як індивідууми спору, які захищають своє право та інтерес в суді, а і на соціалізацію цивільного судочинства. Так, Цивільні процесуальні кодекси УРСР 1924, 1929 років не передбачали такої процесуальної стадії як підготовка справи до судового розгляду. Доктрина і практика того періоду виходили з того, що активність суду є першоосновою на фоні значної спрощеності судових процедур, що давало можливість судам розглядати справи відразу при надходженні їх до суду без ніякої щодо цього підготовки. Разом з тим, такий підхід обумовлювався тим, що робітничо-селянський суд керувався «загальною політикою робітничо-селянського уряду» (ст. 6 ЦПК УРСР 1929 р.) [4, с. 3], а тому всі справи повинні розглядатися швидко і без жодних щодо цього затримок. Така практика на прискорення розгляду справ, а відтак – і на прискорення роботи суду, призводила до численних судових помилок та як наслідок – скасування судових рішень як незаконних та необґрунтованих. Упереджуючи таку судову практику, Пленум Верховного Суду СРСР у своїй постанові № 52 від 28 жовтня 1935 р. «Про суворе дотримання процесуальних норм в цивільному процесі» вперше зазначав, що досудова підготовка цивільних справ повинна бути обов'язковою в усіх випадках, «краще вирішити справу пізніше, аніж вирішити її невірною» [5, с. 42]. В подальшому, кодифікація процесуального законодавства ознаменувалась прийняттям в 1963 році нового Цивільного процесуального кодексу, де вперше нормативно

було закріплено стадію підготовки цивільних справ до судового розгляду. Метою такої стадії було «забезпечення своєчасного і правильного вирішення справи» (ст. 143 ЦПК України 1963 р.) [6]. Така модель підготовки справ до судового розгляду передбачала процесуальну активність суду, оскільки у змісті даної норми зазначалося, що «суддя проводить підготовку справ до судового розгляду», тобто цивільне судочинство продовжувало «сповідувати» слідчу практику цивільного процесу, де активність суду не обмежувалась, а навпаки – віталась.

Проголошення незалежності України спричинило зміни і в правосудді, і на зміну слідчої форми цивільного судочинства було запроваджено змагальну форму правосуддя, що у свою чергу потягло за собою зміну як завдань, так і мети цивільного процесу.

Так, відповідно до глави 3 ЦПК України, 2004 р., яка мала назву «Проведення у справі до судового розгляду», попереднє судове засідання проводиться з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення спору (ч. 1 ст. 130 ЦПК України в ред. 2004 р.). В цій частині законодавець зазначав, що суддя повинен з'ясувати: «чи не відмовляється позивач від позову, чи визнає позов відповідач, чи не бажають сторони укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду» (ч. 3 ст. 130 ЦПК України) [7]. В той же час, якщо спір не був врегульований відповідно до ч. 3 ст. 130 ЦПК України, то суддя по суті приступав до звичайної підготовки справи до судового розгляду. Це призвело до утворення стадійності у сфері підготовчого провадження. Таким чином, законодавець породив нову «спеціальну процесуальну форму – попереднє судове засідання», що на думку В. І. Тертишнікова така форма є недоцільною, оскільки вона ускладнювала підготовку справ до судового розгляду [8, с. 168].

В новій редакції Цивільного процесуального кодексу України 2017 р. дана стадія цивільного процесу отримала нову назву: «Підготовче провадження» (гл. 3 розділу 3 ЦПК України 2017 р.).

Так, відповідно до ч. 1 ст. 189 ЦПК України, «завданнями підготовчого провадження є: 1) остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; 2) з'ясування заперечень проти позовних вимог; 3) визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; 4) вирішення відводів; 5) визначення порядку

розгляду справи; 6) вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безпешконого розгляду справи по суті» [6].

З точки зору земельно-майнового спору під завданням підготовчого провадження розуміються як обособлені питання матеріально-майнового характеру (предмет спору, заперечення, зібрання доказів), так і питання загально-процесуального характеру (відводів, порядку розгляду справ, вчинення інших дій). Здавалося б, що завдання підготовчого провадження і його мета є обособленими категоріями, але насправді його мета і завдання у сфері земельно-майнових спорів, корелюються із завданнями та основними засадами як цивільного процесуального, так і земельного матеріального законодавства, які полягають у справедливості, неупередженості та своєчасному розгляді і вирішенню цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, зокрема на землю (ч. 2 ст. 4 ЗК України), свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. При цьому, як суд, так і учасники судового процесу, зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (ч. 2 ст. 2 ЦПК України).

Як бачимо, з одного боку підготовче провадження є багатофункціональною судовою процедурою, але з іншого боку така процедура спрямована не на врегулювання земельно-майнового спору з тим, щоб у стадію безпосереднього розгляду справи надходили справи лише спірного характеру, а на вирішення процесуально-формальних питань, які безумовно є важливими, але вони не вирішують завдання підготовки справ до судового розгляду в повній мірі.

Заради справедливості варто зазначити, що відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК України, у підготовчому засіданні суд «з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді». Як бачимо, таке з'ясування знову ж носить виключно технічний характер, оскільки вбирає в себе лише постановку судом питань: «чи бажають сторони», що не пов'язується з обов'язковістю дій суду по врегулюванню спору, яке б носило імперативний характер.

В цій частині Пленум Верховного Суду України у своїй постанові № 7 від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами

земельного законодавства при розгляді цивільних справ» зазначав: «Звернути увагу судів на необхідність неухильного додержання вимог статті 130 ЦПК України (в редакції 2004 р.) щодо повного використання можливостей попереднього судового засідання для врегулювання земельних та пов'язаних із земельними відносинами майнових спорів до судового розгляду з метою забезпечення їх правильного та швидкого вирішення» [9].

Як бачимо, Верховний Суд пропонує цілий ряд процесуальних дій, які спрямовані на отримання певного правового результату на стадії підготовчого провадження для врегулювання земельних та пов'язаних із ними спірних відносин і лише при неможливості такого урегулювання, суд може призначати справу до судового розгляду, яка в таких випадках буде носити виключно спірний характер. Будь-яке процесуальне спрощення, формалізм на стадії підготовчого провадження, не повинен мати місця. В цій частині необхідно сказати, що інститут урегулювання спору за участі судді не є переконливим з прикладної точки зору. Так, процес урегулювання спору здійснюється не за ініціативи суду, до якого звернулася особа за захистом свого порушеного права, свободи чи інтересу, а за ініціативою обох сторін такого спору, що в судовій практиці є надзвичайно рідкісною ситуацією.

У травні 2019 року Європейською комісією з ефективності правосуддя (СЕРЕJ) було опубліковано звіт зі статистичними даними щодо судової медіації у цивільних справах, факти проведення якої мали місце в судах різних країн Європи. Зокрема, Україна представлена у даному звіті за наступними показниками: на 714359 справ припало лише 600 випадків медіативного вирішення спору. При цьому, «індекс збалансованого співвідношення» між медіацією та судовим процесом у нашій державі (обрахований шляхом ділення кількості випадків медіації на кількість цивільних справ) склав лише 0,08% тоді як, наприклад у Фінляндії показник даного індексу сягає 17,51% (10677 загальної кількості цивільних справ, з яких 1870 спорів було вирішено за допомогою медіативних процедур) [10].

Така ситуація має місце тому, що як судді, так і адвокати не зацікавлені в такому урегулюванні, бо це з одного боку потребує додаткового часу, певних зусиль, а з іншого – відповідних навиків у сфері медіації. Ось чому в практичній площині така процедура як урегулювання спору за участю судді практично не застосовується. Як зазначає В. П. Корнієць, судді не роз'ясню-

ють суть таких процедур і з цих підстав у практичній площині інститут врегулювання спорів за участі судді фактично не діє [5, с. 43].

В цій частині М. М. Ясинок та Д. М. Ясинок зазначають, що «хорошу ідею підготовчого провадження законодавець настільки розбалансував та зарегулював, що вона стала простим формальним процесуальним трафаретом, позбавленим простого як людського, так і професійного спілкування. Хоча саме на цій стадії адвокати могли б самостійно, швидко і професійно за участі судді урегулювати спірні відносини сторін без участі останніх, оскільки сторони у підготовчому провадженні сьогодні відіграють лише роль статистів... При цьому, норми процесуального законодавства з точки зору підготовчого провадження не поєднуються між собою, що робить підготовче провадження не ефективним, і не поєднаним із безпосереднім розглядом справи.» [11, с. 244].

Безумовно, на доктринальному рівні є критичні зауваження щодо завдань підготовчого провадження в частині визначення обставин справи, які підлягають встановленню, зібранню відповідних доказів, визначенню предмета спору. Такі вимоги статті 197 ЦПК України, по суті, суперечать принципу диспозитивності, оскільки «сторони самі визначають для себе обсяг необхідного тягаря доказування, а остаточне корегування предмету позову можливе лише після остаточного дослідження доказів» [12, с. 210].

Безумовно, такі зауваження є слушними, оскільки сьогодні підготовче провадження замість реального урегулювання спору, в тому числі і земельно-майнового характеру, за рахунок примирення сторін, яке повинно ініціюватись судом, по суті, стало трафаретним, а відтак – процесуально формальним. З цих підстав всі підготовчі провадження є доволі схожими одне на одне, незважаючи на різний предмет спору. Мета підготовчого провадження, безумовно, повинна перебувати в корелятивному взаємозв'язку з метою і завданням цивільного судочинства, які спрямовані на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [6].

В той же час ефективність підготовчого провадження з точки зору справ земельно-майнового характеру полягає не лише у визначенні предмету спору та складу учасників судового процесу, з'ясування наявності заперечень про-

ти позовних вимог, перевірки наявності доказів, вирішенню відводів, призначення дати розгляду справи. Ці всі питання скоріше носять технічний характер, і мало нагадують підготовку справи до судового розгляду, оскільки така підготовка жодним чином не свідчить про ефективність підготовчого провадження. Завдання підготовчого провадження повинно полягати у тому, щоб жодна справа, яку можливо урегулювати за рахунок перемовин, компромісних пропозицій, примирних процедур, не повинна переходити у сферу безпосереднього розгляду справ, оскільки в іншому випадку стадія підготовчого провадження є неефективною. Дана думка узгоджується із вимогами ч. 2 ст. 158¹ ЗК України, в якій зазначається: «Органи, передбачені статтею 158 цього Кодексу, сприяють примиренню сторін земельного спору» (за ч. 1 ст. 158 ЗК України, земельні спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування). Така позиція законодавця щодо сприяння примиренню сторін земельного спору чи спору, який може витікати з обов'язків по виконанню договорів оренди земельних ділянок, суперфіцію, емфітевзису чи земельного сервітуту безумовно повинні проходити процес примирення саме на стадії підготовчого провадження, а не під час дослідження доказів, певних фактів чи обставин, оскільки в такому випадку суд знову вимушений буде витратити цінний процесуальний час на урегулювання спору при примиренні сторін, але уже на стадії безпосереднього розгляду справи.

Висновки. Підготовка цивільних справ до судового розгляду та процедура здійснення провадження в даній процесуальній стадії регулюються нормами Цивільного процесуального кодексу України. В той же час, дані нормативні принципи не свідчать про превалювання ідеї примирення сторін, де ініціатива такого примирення повинна належати суду, над суто формальними процесуальними діями суду, направленими на ухвалення рішення у спорі.

Такий підхід законодавця, зокрема, у справах, предметом яких є вирішення земельно-майнового спору, призводить до поглиблення спірних відносин, оскільки законодавець, по суті, переносить процедуру такого урегулювання із стадії підготовки справи до судового розгляду в стадію судового розгляду справ по суті, що призводить до неефективного використання судом процесуального часу та додаткового завантаження судів. Очевидно, що законодавець фактично протиставляє медіативні процедури процесуальній діяльності суду, хоча кінцева мета як

врегулювання спору за участю судді, так і вирішення спору по суті є єдиною – захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав або інтересів. Таким чином, на нашу думку, розподіл стадії підготовки справи до судового розгляду на окремі процедури є недоцільним, оскільки дане поняття повинне носити комплексний характер. Питання ж урегулювання земельно-майнового спору за участю судді сьогодні винесено за рамки як стадій, так і проваджень цивільного судочинства, являючи по суті обособлену судову медіацію, процедура якої можлива лише в результаті приватної ініціативи сторін спору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рішення Монастирського районного суду Тернопільської області від 19 квітня 2023 року у справі № 595/1124/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110600500> (дата звернення: 15.10.2023).
2. Постанова Тернопільського апеляційного суду від 16 серпня 2023 року у справі № 595/1124/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113118883> (дата звернення: 15.10.2023).
3. Рішення Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 21 вересня 2023 року у справі № 191/4270/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114147413> (дата звернення: 31.10.2023).
4. Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 1 грудня 1929 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. 176 с.
5. Корнієць В. П. Підготовче провадження: проблеми теорії і практики. *Приватне та публічне право*. 2021. № 4. С. 41–45.
6. Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР: Закон УРСР від 18 липня 1963 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1500-06#Text> (дата звернення: 04.09.2023).
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318#Text> (дата звернення: 04.09.2023).
8. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Х.: Вид. «ФОП Вапнярчук Н.М.», 2008. 608 с.
9. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16 квітня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-04#Text> (дата звернення: 04.09.2023).
10. Залар Алеш. Комплексний аналіз поточного контексту, бар'єрів та можливостей для розвитку медіації з рекомендаціями щодо розвитку та впровадження медіації в Україні. 13 травня 2019 р. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/New-Justice_Comprehensive_Analyses_on_Mediation_for_Ukraine_Ales_Zalar_UKR.pdf (дата звернення: 20.10.2023).
11. Ясинок М. М., Ясинок Д. М. Мiroва юстиція в Україні: можливості чи лише теорія? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 243–246.
12. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. К.: Вид-во «Юридична думка», 2018. 334 с.

Кравченко І.О. ОСОБЛИВОСТІ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей однієї із найбільш дискусійної стадії цивільного процесу – стадії підготовчого провадження. Автор досліджує передумови введення даної процесуальної стадії як в цивільне процесуальне законодавство, так і практику загальних судів, а також розглядає процес становлення даної стадії в різні історичні періоди розвитку цивільного судочинства в нашій державі. У зв'язку з цим, в роботі аналізується процесуальне законодавство та особливості його правозастосування на стадії підготовки справ до судового розгляду, в тому числі і справ, в яких предметом розгляду є земельно-майнові спори. При цьому, автор зауважує, що підготовче провадження з одного боку являє собою багатофункціональну судову процедуру, яка вже на цьому етапі судового процесу спрямовується на захист порушених майнових прав та законних інтересів учасників земельних правовідносин, але з іншого така процедура не спрямована на урегулювання земельно-майнових спорів за рахунок медіативних процедур, ініціатива в яких повинна належати суду, оскільки останній є тим організаційним суб'єктом, до функцій якого належить комплексне охоплення такої процесуальної процедури як підготовка справ до судового розгляду.

У статті звернуто увагу на те, що сьогодні питання урегулювання спору за участі судді ініціативно належить обом сторонам спору, а відтак судді і адвокати не зацікавлені у додатковій роботі, яка полягає у примиренні сторін при розгляді земельно-майнового спору, що в практичній площині призводить до того, що така процедура майже не застосовується в сучасному правосудді судів загальної юрисдикції нашої держави. Наслідком такої ситуації є неефективне використання процесуального часу, а відтак – і збільшення навантаження на суддів. У статті досліджено судову практику, з якої вбачається, що з року в рік саме на стадії судового розгляду цивільної справи по суті в Україні закривається більше двохсот тисяч справ. Аналізуючи вказані статистичні дані у статті зроблено висновок, що більшість із вказаних справ можливо було б закінчити на стадії підготовчого провадження за рахунок застосування медіативних процедур, які повинен започатковувати суд, не перекладаючи ініціативу початку такого процесу на сторони.

Автор звертає увагу на той факт, що не дивлячись на наявність нормативного закріпленої в цивільному процесуальному законодавстві процедури урегулювання спору за участю судді, який можливо ефективно застосувати при вирішенні земельно-майнових спорів, даний механізм на практиці майже не застосовується, оскільки має характер обособленої судової медіації, процедура якої можлива тільки за приватної ініціативи учасників спору. Урегулювати ж спірні майнові земельні відносини за рахунок обміну змагальними паперами неможливо і в той же час законодавець не наділяє суд не лише імперативним обов'язком примушувати сторони до мирного врегулювання існуючої правової суперечки.

Ключові слова: цивільний процес, земельно-майнові спори, правозастосовча практика, судовий захист, земельна ділянка, земельні відносини, судова медіація.

Kravchenko I.O. PECULIARITIES OF SETTLEMENT OF LAND AND PROPERTY DISPUTES AT THE STAGE OF PREPARATORY PROCEEDINGS IN CIVIL PROCEEDINGS

The article is devoted to the study of the peculiarities of one of the most controversial stages of the civil process – the stage of preparatory proceedings. The author examines the prerequisites for the introduction of this procedural stage both in civil procedural legislation and the practice of general courts, and also examines the process of formation of this stage in different historical periods of the development of civil justice in our country. In this regard, the work analyzes procedural legislation and the peculiarities of its enforcement at the stage of preparing cases for trial, including cases in which land and property disputes are the subject of consideration. At the same time, the author notes that, on the one hand, the preparatory proceedings are a multifunctional court procedure, which already at this stage of the court process is aimed at protecting the violated property rights and legitimate interests of the participants in land relations, but on the other hand, such a procedure is not aimed at settling land and property disputes at the expense of mediation procedures, the initiative in which should belong to the court, since the latter is the organizational entity whose functions include the comprehensive coverage of such a procedural procedure as the preparation of cases for trial.

The article draws attention to the fact that today the issue of dispute settlement with the participation of a judge proactively belongs to both sides of the dispute, and therefore judges and lawyers are not interested in additional work, which consists in the reconciliation of the parties when considering a land and property dispute, which in the practical plane leads to that such a procedure is almost never used in the modern justice of the courts of general jurisdiction of our country. The consequence of such a situation is the inefficient use of procedural time, and therefore an increase in the burden on judges. The article examines judicial practice, from which it can be seen that from year to year more than two hundred thousand cases are closed in Ukraine precisely at the stage of judicial review of a civil case. Analyzing the specified statistical data, the article concludes that most of the specified cases could be completed at the stage of preparatory proceedings due to the use of mediation procedures, which should be initiated by the court, without transferring the initiative of starting such a process to the parties.

The author draws attention to the fact that, despite the existence of a normative procedure for the settlement of a dispute with the participation of a judge enshrined in civil procedural legislation, which can be effectively applied in the resolution of land and property disputes, this mechanism is almost never used in practice, as it has the character of separate judicial mediation, the procedure of which is possible only at the private initiative of the parties to the dispute. It is impossible to settle disputed property and land relations through the exchange of competing papers, and at the same time, the legislator does not endow the court with the imperative duty to force the parties to a peaceful settlement of the existing legal dispute.

Key words: civil process, land and property disputes, law enforcement practice, court protection, land plot, land relations, court mediation.

УДК 349.7
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.2

ПОНЯТТЯ ТА ПРОВАДА ПРИРОДА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Вступ. Система судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або ж законних інтересів особи складається із комплексу складових, пов'язаних між собою спеціальними процесуально-правовими зв'язками, характер і вид яких визначають норми Цивільного процесуального кодексу України. Зокрема, реалізація завдань цивільного судочинства здійснюється завдяки наявності трьох базових видів проваджень: позовного, наказного та окремого. Функціонування кожного із них здійснюється завдяки як спільним, так і виключно індивідуально визначеним процесуальним інститутам цивільного процесу. До спільних можна віднести інститути процесуальних строків (в частині обрахування їх початку та закінчення), викликів та повідомлень учасників справи, виконання судових рішень тощо. Індивідуально визначені інститути стосуються виключно одного визначеного виду провадження і в інших використовуватись судом не можуть.

Забезпечення позову є індивідуально визначеним інститутом для позовного провадження, оскільки його застосування може відбуватись виключно під час розгляду майнового чи немайнового спору по суті. Окреме провадження, завдання якого за ч. 1 ст. 293 ЦПК України є підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав, не передбачає застосування будь-яких заходів забезпечувальних заходів, за допомогою яких можливо було б встановити той чи інший факт або ж констатувати його відсутність. В свою чергу, наказне провадження, то воно хоча і має результатом присудження заявникові конкретного матеріального блага у вигляді певної грошової суми незначного розміру, однак у процесі відправлення даного виду судочинства не бере участі інша сторона – боржник, вимоги щодо якого

для стягувача та суду мають характер безспірних аж до тих пір, доки такий учасник не заявит про наявність спору.

Отже, існуюче цивільне процесуальне законодавство пов'язує реалізацію процесуальних механізмів інституту забезпечення позову виключно із позовним провадженням і аналогічна концепція реалізована в нормах, що регламентують господарський та адміністративний судові процеси.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правової природи забезпечення позову в цивільному судочинстві неможливе без вивчення теоретичних напрацювань з даного питання іншими вченими-процесуалістами, погляди яких істотно вплинули на розвиток і становлення вказаного інституту в цивільному судочинстві.

Так, К. Головка ідентифікує інститут забезпечення позову як невід'ємний складник права особи на судовий захист, мотивуючи свою позицію відсутністю тотожності між задоволенням позовних вимог та реальним захистом порушених прав, оскільки досягнення першого не завжди є наслідком другого [1, с. 30].

Вважаємо таке визначення занадто обширним та найменш конкретизованим, зважаючи на обмеженість застосування інституту забезпечення позову в цивільному процесі, тобто лише у справах позовного провадження, в той час як поняття «судовий захист» притаманне також і наказному провадженню, в якому досліджуваний процесуальний інститут немає свого процесуального місця.

В той же час, неможливо не погодитись із твердженням К. Головка про те, що реальний захист порушених прав не є тотожним задоволенню позовних вимог судом, тому що без виконання судового рішення, будь-яка констатація факту досягнення завдання цивільного судочинства буде неправдивою.

Автори науково-практичного коментаря до Цивільного процесуального кодексу України за редакцією С. Я. Фурси розглядають

інститут забезпечення позову як процесуальний механізм, спрямований проти несумлінних дій відповідача, який може сховати майно, розтратити його, продати, знецінити. Такі дії відповідача можуть призвести у майбутньому до того, що виконання рішення суду про присудження може бути утрудненим або взагалі неможливим [2, с. 35].

В даному визначенні, на наш погляд, вчені слушно розцінюють забезпечення позову як певний процесуальний механізм, наголошуючи, таким чином, на його процесуальній природі. Вжиття заходів забезпечення позову є виключним дискреційним повноваженням суду першої інстанції, яке може бути застосоване у цивільній справі на будь-якій її стадії.

Відтак, забезпечення позову за своєю природою є процесуальним «автономним» інститутом, застосування якого не обмежується виключно рамками провадження у цивільній справі, оскільки можливе ще до звернення особи з позовом.

В той же час, слід піддати критиці позицію авторів відносно того, що такий процесуальний інститут спрямований проти несумлінних дій лише відповідача, оскільки за чинними нормами ЦПК України такі заходи можуть торкнутись не тільки сторони цивільної справи. Наприклад, згідно п. 4 ч. 1 ст. 150 ЦПК України позов може забезпечуватись також і шляхом встановлення заборони іншим особам вчиняти дії щодо предмета спору або здійснювати платежі, або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання.

Інша група вчених-процесуалістів під керівництвом професора Ясинка М. М. в науково-практичному коментарі до Цивільного процесуального кодексу України визначає забезпечення позову як сукупність процесуальних дій, які гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог. Метою забезпечення позову вчені визначають вжиття судом, у провадженні якого перебуває справа, заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача від можливих несумлінних дій з боку відповідача [3, с. 194]. Аналогічне концептуальне бачення вбачається і у визначанні М. Й. Штефана, на думку якого забезпечення позову – це вжиття судом, у провадженні якого знаходиться справа, заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача, які гарантують за його позовом про присудження реальне виконання позитивно прийнятого рішення [4, с. 357–358].

В наведених вище дефініціях слушно з акцентовано увагу на правовій суті забезпечення позову як сукупності визначених процесуальних законом дій суду, що підкреслює активний характер досліджуваного інституту та виключність повноважень суду. Втім, розглянуті визначення містять помилкове логічне узагальнення, яке полягає у ствердженні гарантованого результату – обов'язкового виконання рішення суду у випадку вжиття заходів забезпечення позову. Як приклад, накладення арешту на майно боржника, що має економічну цінність або арешт певної суми грошових коштів, ще не гарантує того, що судові рішення буде безумовно виконаним після набрання ним законної сили. Вартості майна та суми грошей може просто не вистачити для стягнення на користь позивача присудженої судом суми, не говорячи вже про те, що сама ухвала суду про вжиття заходів забезпечення позову може лишитись невиконаною або ж бути виконаною із запізненням. З цього випливає, що інститут забезпечення позову може значно спростити та полегшити позивачу виконання судового рішення, але не гарантує цього у повній мірі.

Також, слід зазначити, що ґрунтовною та логічною є позиція О. Захарової та О. Грабовської, які змістом забезпечення позову у цивільному процесі вбачають «вжиття судом заходів, спрямованих на захист інтересів осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, у разі припущення неможливості виконання судового рішення внаслідок певних дій учасників процесу» [5, с. 14].

В преамбулі постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову» від 22 грудня 2006 року № 9 сформована дефініція досліджуваного інституту, за якою інститут забезпечення позову – це сукупність процесуальних дій, які гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог [6]. Однак, як і у випадку з визначенням, запропонованим М. Й. Штефаном та авторами науково-практичного коментаря до Цивільного процесуального кодексу України, вжиття словосполучення «гарантують виконання» є дещо невдалим, оскільки як вже зазначалося вище, вжиття заходів забезпечення позову значно підвищує імовірність реального виконання судового рішення, однак у повній мірі не забезпечує такий результат.

Заслуговує на увагу і погляд дослідника адміністративного процесу Т. О. Тура, який роз-

глядає забезпечення позову як універсальний засіб правового захисту, що використовуються у країнах Європейського Союзу, що має двоєдину природу: є ефективним інструментом запобігання недотримання законних вимог і відновлення порушених прав, водночас може стати знаряддям для зловживання процесуальними правами. При цьому, на думку вченого, механізм інституту забезпечення позову полягає у реалізації комплексу організаційно-правових засобів і дій, які вживаються з метою якісного відправлення правосуддя, що проявляється у прийнятті судових актів, направлених на вирішення завдань забезпечення позову у підвідомчих суду справах [7, с. 3].

Авторами навчального посібника, виданого за загальною редакцією С. С. Бичкової запропоновано наступне визначення досліджуваної категорії – це вжиття судом на прохання осіб, які беруть участь у справі, передбачених законом заходів, що спрямовані на реальне виконання майбутнього судового рішення. На думку вчених, за своєю суттю забезпечення позову є встановленням судом обмежень суб'єктивних прав, інтересів і свобод для гарантування реалізації в майбутньому актів правосуддя, а отже, і задоволення законних претензій позивача [8].

На нашу думку, серед всіх розглянутих вище дефініцій і визначень досліджуваного інституту, найбільш детально і точно його суть розкрито у згаданому вище навчальному посібнику «Цивільне процесуальне право України» під редакцією С. С. Бичкової. Дійсно, забезпечення позову за своїм змістом є обмеженням певних майнових прав чи інтересів відповідача (інших осіб), які він мав змогу вільно реалізовувати ще незадовго до пред'явлення до нього позову, що застосовуються лише за ініціативою заявника.

З огляду на взятий нашою державою євроінтеграційний курс, як і будь-які перешкоди в реалізації певних прав та інтересів особи з боку державного органу, забезпечення позову має застосовуватись з урахуванням загальних принципів втручання держави у права особи, які сформовані в практиці Європейського Суду з прав людини та широко застосовуються при аналізі дій уповноважених суб'єктів на предмет їх правомірності.

Зокрема, пунктом 39 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04) від 10 лютого 2010 року визначено: «Будь-яке втручання органу влади у захищене право не суперечитиме загальній нормі, викладеній у першому реченні частини першої статті 1, лише якщо забезпечено «справедливий

баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Питання стосовно того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, як встановлено, що відповідне втручання задовольнило вимогу законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Беєлер проти Італії» (Beyeler v. Italy) [GC], № 33202/96, п. 107, ЕCHR 2000-I)» [9].

Переважна більшість закріплених в ЦПК України заходів забезпечення позову стосується саме майна та майнових прав відповідача, а тому при їх застосуванні слід враховувати практику ЄСПЛ щодо втручання органів державної влади у право мирного володіння майном. В цій частині європейською судовою інституцією вже напрацьовані відповідні роз'яснення, вагома частина з яких сформульована при розгляді заяв проти України.

Зокрема, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Шокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) від 14 жовтня 2010 року зазначено наступне: «Перша та найважливіша вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції полягає в тому, що будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном повинно бути законним. Так, друге речення першого пункту передбачає, що позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом», а другий пункт визнає, що держави мають право здійснювати контроль за використанням майна шляхом введення «законів». Більш того, верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції. Таким чином, питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Ятрідіс проти Греції» (Jatridis v. Greece) [ВП], № 31107/96, пункт 58, ЄСПЛ 1999-II) [10].

У справі «Трегубенко проти України» (рішення від 2 листопада 2004 року, заява № 61333/00) ЄСПЛ роз'яснив, що «позбавлення майна може бути виправданим лише у випадку, якщо буде показаний, *inter alia*, «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Більше того, будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. Як неодноразово зазначав Суд, «справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту

основних прав людини. Пошук такого справедливого балансу пролягає через всю Конвенцію». Далі Суд зазначає, що необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе «індивідуальний і надмірний тягар» (див. рішення щодо Брумареську (Brumaresku), яке згадувалося вище, параграф 78)» [11].

Разом з тим, у п. 53 рішення ЄСПЛ у справі «Войтенко проти України» (Заява № 18966/02) від 29 червня 2004 року, Суд зауважив: «неможливість для заявника домогтися виконання судового рішення, винесеного на його чи її користь, становить втручання у право на мирне володіння майном, що викладене у першому реченні пункту першого статті 1 Протоколу № 1 (див. серед інших джерел, «Бурдов проти Росії», заява № 59498/00, параграф 40, ЄСПЛ 2002-III; «Ясіуньєне проти Латвії», заява № 41510/98, параграф 45, 6 березня 2003 року)» [12].

Як бачимо, за позицією ЄСПЛ право на мирне володіння своєю власністю та право вимагати виконання судового рішення майнового характеру, визнаються рівноцінно гарантованими статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З вищевикладеного випливає, що застосування в порядку забезпечення позову певних обмежень однієї особи у можливості вільно розпоряджатися своїм майновим правом, у разі дотримання «інтересу суспільства», «умов, передбачених законом», «справедливого балансу між вимогами приватного та загального інтересу», принципу пропорційності повністю узгоджується із загальним принципом обов'язковості виконання судового рішення та спрямоване на реалізацію даної правової засади.

Висновки. Отже, дослідивши наявні у юридичній літературі дефініції забезпечення позову та проаналізувавши наведені обґрунтування і позиції вчених в цій частині, вважаємо за можливе сформулювати власне визначення досліджуваного процесуального інституту.

На наш погляд, забезпечення позову можливо визначити як превентивний процесуальний засіб диспозитивного характеру, який сприяє досягненню завдань цивільного судочинства шляхом вжиття переважно до відповідача спеціальних заходів обмеження його майнових прав, співмірних із ціною пред'явленого до нього майнового позову, або ж відповідних характеру негативних наслідків немайнового позову, спрямований на створення передумов ефективного і своєчасного виконання судового рішення в подальшому після набрання ним законної сили.

Правова сутність інституту забезпечення позову полягає в обмеженні прав відповідача або інших осіб, через взаємовідносини з якими відповідач має потенційну змогу вчиняти певні дії або правочини, що спрямоване на попередження невиконання рішення суду у майбутньому. При цьому, такі обмеження при їх застосуванні, в обов'язковому порядку мають відповідати загальним принципам, сформульованим у судовій практиці ЄСПЛ щодо вимог до обмежень прав особи з боку державних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Головка К. Спірні питання порядку розгляду заяв про забезпечення позову в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 24–31.
2. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 т.; За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2010. Т.1. 1044 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар; за заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2018. 604 с.
4. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
5. Захарова О., Грабовська О. Проблеми забезпечення позову в цивільному процесі. *Вісник національного університету імені Тараса Шевченка «Юридичні науки»*. 2011. № 88. С. 14–16.
6. Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову: постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va009700-06#Text>.
7. Тур Т. О. Організаційно-правові засоби забезпечення позову в адміністративному судочинстві України: дис. докт. філос. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 243 с.
8. Безлюдько І. О., Бичкова С. С., Бобрик В. І. та ін. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник; за заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2006. 384 с.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04) від 10 лютого 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text (дата звернення: 03.09.2023).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) від 14 жовтня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 01.10.2023).
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Трегубенко проти України» (Заява № 61333/00) від 02 листопада 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войтенко проти України» (Заява № 18966/02) від 29 червня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223#Text.

Кулібаба О.О. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті здійснюється дослідження цивільного процесуального законодавства, наукових робіт вчених-процесуалістів та рішень судів (як національних, так і іноземних) з метою з'ясування правової природи інституту забезпечення позову в цивільному судочинстві та визначення поняття означеного інституту.

Актуальність теми зумовлена тим, що існує різне доктринальне розуміння такого інституту як забезпечення позову, протягом тривалого часу кількість позовів в цивільному судочинстві та відповідно потреба в їх забезпеченні не зменшується, а також, зумовлена тим, що нашою державою взятий євроінтеграційний курс, в свою чергу, це зобов'язує цивільні суди при вирішенні питання щодо забезпечення позову або відмову у забезпеченні позову використовувати практику Європейського Суду з прав людини, який постійно акцентує увагу на загальних принципах втручання держави у права особи.

В науковій роботі є посилання на основні доктринальні бачення інституту забезпечення позову, щодо кожного з них автор прокоментував точність чи неточність наукових положень.

За результатом проведеного наукового дослідження сформовано поняття забезпечення позову, згідно з яким забезпечення позову визначається як превентивний процесуальний засіб диспозитивного характеру, що сприяє досягненню завдань цивільного судочинства шляхом вжиття переважно до відповідача спеціальних заходів обмеження його майнових прав, співмірних із ціною пред'явленого до нього майнового позову, або ж відповідних характеру негативних наслідків немайнового позову, спрямований на створення передумов ефективного і своєчасного виконання судового рішення в подальшому після набрання ним законної сили.

При цьому, зроблено висновок щодо правової сутності інституту забезпечення: обмеження прав відповідача або інших осіб, через взаємовідносини з якими відповідач має потенційну змогу вчиняти певні дії або правочини, що спрямоване на попередження невиконання рішення суду у майбутньому.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство, інститут забезпечення позову, позивач, відповідач, рішення суду.

Kulibaba O.O. LEGAL NATURE AND CONCEPT OF CLAIM SECURITY IN CIVIL LITIGATION

This article delves into civil procedural legislation, scholarly works by procedural experts, and court decisions (both domestic and foreign) to elucidate the legal nature of the claim security institution in civil proceedings and to define the concept of this institution.

The relevance of this topic arises from the varied doctrinal interpretations of the claim security institution. Over a substantial period, the number of lawsuits in civil proceedings and the corresponding need for their security have not diminished. Furthermore, our nation's commitment to a European integration course obliges civil courts to consider the practice of the European Court of Human Rights, which consistently emphasizes general principles of state intervention in individual rights when deciding on claim security or the refusal to secure a claim.

In this scholarly work, references to the principal doctrinal views of the claim security institution are provided, and the author offers well-founded commentary on the accuracy or inaccuracy of scholarly statements.

As a result of the conducted scientific research, the concept of claim security has been formulated. According to this concept, claim security is defined as a preventive procedural measure of a dispositive nature, primarily directed at the defendant, involving specific measures to restrict their property rights commensurate with the value of the property claimed against them or commensurate with the nature of the adverse consequences of a non-property claim. Its aim is to create conditions for the effective and timely execution of a court decision in the future after it becomes legally binding.

Additionally, a conclusion has been drawn regarding the legal essence of the security institution: it involves limiting the rights of the defendant or other individuals with whom the defendant has the potential to engage in certain actions or transactions, aiming to prevent non-compliance with the court decision in the future.

Key words: civil process, civil litigation, claim security institution, plaintiff, defendant, court decision.

УДК 347.988:342.565.4
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.3

КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ СУДІВ

Вступ. Проблема розмежування судової юрисдикції – одна з найбільш складних, суперечливих та водночас важливих проблем юридичної науки та судової практики, оскільки її вирішення безпосередньо впливає на доступність правосуддя.

Юридична визначеність у питаннях належності тих чи інших справ до юрисдикції суду в порядку цивільного, адміністративного чи господарського судочинства є запорукою безперешкодної реалізації заінтересованими особами права на ефективний судовий захист у встановленому законом процесуальному порядку.

Тому формулювання Верховним Судом правових висновків щодо питань правильного визначення судової юрисдикції під час відкриття провадження у справі, розгляду та вирішення судами цивільних, адміністративних та господарських справ сприяє забезпеченню єдності судової практики, вирішенню справи повноважним судом у розумінні ст. 8 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а також дотриманню вимог щодо розгляду справи судом, встановленим законом, у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та усталеної практики Європейського суду з прав людини.

Стан опрацювання. Дослідженню проблематики розмежування судової юрисдикції присвячено науковій праці таких вчених та юристів-практиків як: В. Б. Авер'янов, Н. М. Бессараб, К. В. Гусаров, В. В. Комаров, Р. О. Куйбіда, Д. Д. Луспеник, Є. В. Петров, П. І. Радченко, Н. Ю. Сакара, М. І. Смокович, О. С. Ткачук, С. Я. Фурса, Т. А. Цувіна, Д. М. Шадура, М. Й. Штефан та ін. Однак остаточно проблему розмежування справ цивільного та адміністративного судочинства не було вирішено, що аж ніяк не сприяє забезпеченню єдності судової практики.

Метою даної наукової статті є вдосконалення формулювання та конкретизація критеріїв розмежування цивільної та адміністративної юрисдикції судів.

Викладення основного матеріалу. Питання цивільної та адміністративної юрисдикції врегульоване положеннями ст. 19 ЦПК та ст. 19 КАС відповідно.

Зокрема, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема, спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження [1].

При цьому публічно-правовий спір – це спір, у якому: хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкту владних повноважень, і спір виник у зв'язку з наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи [1].

Суб'єкт владних повноважень – орган державної влади (у тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг [1].

Наведені цілком конкретні норми процесуального законодавства час від часу піддаються доволі неоднозначному та суперечливому тлумаченню в практиці Верховного Суду, що неодноразово призводило до зміни вектору судової

практики щодо визначення судової юрисдикції тих чи інших категорій справ.

Критерії розмежування судової юрисдикції є одним з найбільш спірних та водночас засадничих для забезпечення юридичної визначеності у практиці судів та усунення юрисдикційних спорів предметів дослідження й аналізу як з боку науковців, так і практикуючих юристів, особливо суддів Верховного Суду, завданням яких є забезпечення єдності судової практики, зокрема, й у питаннях правильного визначення судової юрисдикції.

Так, за твердженням М.І. Смоковича «класичними» критеріями розмежування судової юрисдикції є суб'єктний склад правовідносин, предмет спору, характер спірних матеріальних правовідносин у їхній сув'язно змістовній єдності або ж пряма вказівка в законі на вид судочинства, за правилами якого розглядається та чи інша категорія судових справ» [2, с. 324].

Даний підхід цілком співзвучний з наявною судовою практикою. Як зазначається у постанові Великої Палати Верховного Суду від 13 листопада 2019 року у справі № 761/24489/17, провадження № 14-362цс19: «судова юрисдикція – це інститут права, який покликаний розмежувати між собою компетенцію як різних ланок судової системи, так і різних видів судочинства – цивільного, кримінального, господарського та адміністративного.

Критеріями розмежування судової юрисдикції, тобто передбаченими законом умовами, за яких певна справа підлягає розгляду за правилами того чи іншого виду судочинства, є суб'єктний склад правовідносин, предмет спору та характер спірних матеріальних правовідносин у їх сукупності. Крім того, таким критерієм може бути пряма вказівка в законі на вид судочинства, у якому розглядається визначена категорія справ» [3].

Також на думку Великої Палати Верховного Суду, «критеріями відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність у них спору про право цивільне, по-друге, суб'єктний склад такого спору (однією зі сторін у спорі є, як правило, фізична особа), по-третє, пряма вказівка закону про вирішення спору в порядку певного судочинства» [3].

Натомість в юридичній літературі справедливо наголошується на відсутності чітких критеріїв розподілу судової юрисдикції на рівні національного законодавства [4, с. 94]. Як справедливо відзначив Я. Сідей, «особливі проблеми в розмежуванні юрисдикції виникають у разі,

якщо у визначенні критеріїв такого розмежування закон виходить із різнопланових ознак, не узгоджених між собою, внаслідок яких один і той самий спір формально може бути розглянутий судами різних юрисдикцій» [5, с. 199]. Про відсутність чіткого визначення критеріїв юрисдикції адміністративних судів відзначив і В.В. Комаров [6, с. 556].

Відповідно до суб'єктного критерію до справ адміністративного судочинства належать справи за участі суб'єкта владних повноважень, тоді як до справ цивільного судочинства належать справи, у яких однією зі сторін є фізична особа. Питання про розмежування цивільної та адміністративної юрисдикції виникає у випадках, коли однією зі сторін спору є суб'єкт владних повноважень, а іншою – фізична особа. В цілому, суб'єктний критерій надає лише загальний орієнтир у визначенні виду судочинства та, як правило, потребує додаткового використання інших критеріїв.

Доволі суперечливим критерієм є неодноразово згаданий Верховним Судом предмет спору. Поняття «предмет спору» було сформульовано Верховним Судом у контексті участі в судовому процесі третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Так, предметом спору на думку Верховного Суду є об'єкт спірних правовідносин, матеріально-правовий об'єкт, з приводу якого виник правовий конфлікт між позивачем і відповідачем [7]. І хоча Верховний Суд цілком справедливо розмежував поняття «предмет спору» та «предмет позову», у справі, у якій сформульовано дане визначення, Верховним Судом названо предметом спору звернення стягнення на предмет іпотеки та визнання припиненням договору іпотеки, що, фактично, є матеріально-правовими вимогами, тобто предметом позову. Втім саме визначення предмету спору є достатньо вдалим. Об'єкт спірних правовідносин – це матеріальні чи нематеріальні блага (речі, інше майно, послуги, честь, гідність тощо), заради яких суб'єкти вступають у правовідносини та на які претендують як позивач, так і третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Саме тому інтереси позивача та третьої особи й суперечать один одному, адже вони претендують на одне і те ж благо. Оскільки належність певного блага конкретній особі юридично закріплюється через суб'єктивні права, саме ці права, а не безпосередньо блага є об'єктом судового захисту. Тому більш коректним формулюванням даного критерію є не предмет спору, а об'єкт судового захисту,

яким може бути конкретне суб'єктивне право та/або охоронюваний законом інтерес (публічний чи приватний).

Доволі складним та неоднозначним є питання правильного визначення виду судової юрисдикції у справах, пов'язаних зі знесенням об'єктів самочинного будівництва. У цих справах виразно вбачається наявний конфлікт двох підходів у практиці Верховного Суду до визначення судової юрисдикції, залежно від кваліфікації юридичного спору як приватно-правового чи публічно-правового, що призвело до відступлення Верховним Судом від власного раніше сформульованого правового висновку.

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2018 року у справі № 1519/2-787/11 (провадження № 14-48цс18) Велика Палата вирішила відступити від власного правового висновку, сформульованого раніше у постанові Верховний Суд України від 15 листопада 2016 року у справі № 21-1959а16, відповідно до якого за змістом статті 177 ЦК об'єкти самочинного будівництва належать до об'єктів цивільних прав, а тому спори за позовами органів державного архітектурно-будівельного контролю про зобов'язання знесення самочинного будівництва підлягають розгляду в порядку цивільного або господарського судочинства, оскільки такі спори не стосуються захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин, а пов'язані з вирішенням питань щодо речових прав, та дійшов висновку, що спір, який є предметом даного розгляду не пов'язаний з вирішенням питання щодо речового права, а є публічно-правовим, оскільки виник за участю суб'єкта владних повноважень, який реалізував у спірних правовідносинах надані йому чинним законодавством владні управлінські функції стосовно виявлення факту самочинного будівництва та усунення порушень шляхом знесення самочинно збудованих об'єктів містобудування. Справа за позовом такого суб'єкта належить до компетенції адміністративних судів [8].

Правовий висновок Великої Палати, сформульований у вищезазначеній постанові, ґрунтується на таких доводах:

1) «спори, які виникають за участю суб'єкта владних повноважень з метою реалізації у спірних відносинах наданих йому законодавством владних управлінських функцій, є публічно-правовими»;

2) «суб'єкти відповідних правовідносин вступають у відносин між собою з приводу різних об'єктів матеріального світу. Щодо одних

і тих самих об'єктів матеріального світу можуть складатися різні види правовідносин». Тобто з приводу об'єктів самочинного будівництва можуть виникати як приватно-правові, так і публічно-правові відносини;

3) «в даному випадку суб'єкт владних повноважень перебуває із особою, яка здійснила самочинне будівництво у адміністративних відносинах, оскільки діє на виконання своїх владних управлінських функцій, спрямованих на захист інтересів територіальної громади». Тобто діє на захист публічного, а не приватного інтересу.

Аналогічного підходу Верховний Суд дотримувався й при подальшому розгляді подібних справ, наприклад, у постанові колегії суддів Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 07 липня 2023 р. у справі № 160/11383/22 (адміністративне провадження № К/990/13500/23) [9].

Суперечливість такого підходу проявляється у випадках, коли суб'єкт владних повноважень здійснює свої управлінські функції в процесі реалізації приватними особами (фізичними або юридичними) своїх майнових прав. Тому що, з одного боку, має місце реалізація публічного інтересу через ухвалення суб'єктом владних повноважень певних управлінських рішень, а з іншого, такі рішення впливають на приватні інтереси фізичних або юридичних осіб щодо здійснення ними певних майнових прав.

Є юридичні спори за участі суб'єктів владних повноважень, які мають очевидно публічно-правовий характер: податкові, виборчі, ті, що виникають з адміністративних договорів та деякі інші. Крім того, існують такі спори, публічно-правовий характер яких є менш очевидним, однак вони віднесені до адміністративної юрисдикції прямою вказівкою в законі, а отже особливих проблем з визначенням їх юрисдикційної належності також не виникає. Сюди можна віднести, наприклад, спори, пов'язані з проходженням публічної служби, справи щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, спори, що стосуються пенсійних та інших соціальних виплат тощо.

Однак є юридичні спори, пов'язані з оскарженням рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які, між тим, все одно за наявною судовою практикою розглядаються в порядку цивільного судочинства.

Наприклад, у правовому висновку, що міститься у постанові Великої Палати Верховного Суду від 15 квітня 2020 року у справі № 727/8819/16-а,

провадження № 11-792апп19, зазначається, що «неправильним є поширення юрисдикції адміністративних судів на той чи інший спір тільки тому, що відповідачем у справі є суб'єкт владних повноважень, а предметом перегляду – його акт індивідуальної дії.

Під час визначення предметної юрисдикції справ суди повинні виходити з суті права та/або інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі.

Визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин.

Водночас приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового особистого інтересу учасника. Спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, як правило, майнового, конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб'єктів владних повноважень» [10].

Отже, так чи інакше, Верховний Суд в основу своїх висновків про публічно-правовий чи приватно-правовий характер спору покладає характер інтересу, який підлягає судовому захисту в даному конкретному випадку: публічний чи приватний.

Однак в такому підході наявний очевидний недолік: у юридичних спорах, в яких з однієї сторони виступає суб'єкт владних повноважень, а з іншої – приватна (фізична чи юридична) особа, завжди відбувається зіткнення публічного та приватного інтересів. Виникає питання, чи потрібно при визначенні характеру спору віддавати перевагу саме інтересу позивача та саме відповідно до нього визначати чи є спір приватно-правовим чи публічно-правовим, ігноруючи при цьому характер інтересу відповідача?

Неоднозначність зазначеного підходу добре прослідковується у практиці Верховного Суду щодо розгляду земельних спорів за участі суб'єктів владних повноважень. Верховний Суд неодноразово відступав у таких справах від своїх попередніх правових висновків стосовно питань визначення судової юрисдикції, про що

свідчить Узагальнення судової практики щодо юрисдикції розгляду земельних спорів за період 2018 – I півріччя 2019 року [11].

Окремо варто зупинитись на правилах визначення судової юрисдикції за зв'язком позовних вимог. Відповідно до п. 23 ч. 1 ст. 4 КАС похідна позовна вимога – вимога, задоволення якої залежить від задоволення іншої позовної вимоги (основної вимоги) [1]. Аналогічне визначення міститься й в ч. 1 ст. 188 ЦПК. За наявності кількох взаємопов'язаних між собою вимог (основної та похідної), якщо такі вимоги окремо належать до різних видів судової юрисдикції, похідна вимога в питанні належності до тієї чи іншої вимоги у випадках, встановлених законом, слідує за основною. За відсутності прямої вказівки закону дане правило не діє.

Так, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦПК суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами [12]. А отже відповідно до ч. 3 ст. 19 КАС адміністративні суди не розглядають позовні вимоги, які є похідними від вимог у приватно-правовому спорі і заявлені разом з ними, якщо цей спір підлягає розгляду в порядку іншого, ніж адміністративне, судочинства і знаходиться на розгляді відповідного суду [1]. Так само вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень або іншим порушенням прав, свобод та інтересів суб'єктів публічно-правових відносин, або вимоги про витребування майна, вилученого на підставі рішення суб'єкта владних повноважень, розглядаються адміністративним судом, якщо вони заявлені в одному провадженні з вимогою вирішити публічно-правовий спір. Інакше такі вимоги вирішуються судами в порядку цивільного або господарського судочинства (ч. 5 ст. 21 КАС) [1].

Висновки. Таким чином, критеріями, за якими визначається належність юридичного спору до цивільного чи адміністративного судочинства, є: 1) суб'єктний склад правовідносин (суб'єктний критерій); 2) об'єкт судового захисту; 3) характер спірних матеріальних правовідносин; 4) пряма вказівка в законі на вид судочинства; 5) зв'язок вимог (основна та похідна).

Наведені критерії оцінюються судом у їх взаємному зв'язку. Жоден з них окремо (крім прямої вказівки в законі) не має визначального впливу на встановлення виду судочинства, до якого належить та чи інша вимога. Лише у своїй сукупності вони характеризують юридичний спір як публічно-правовий чи приватно-правовий, що зумовлює його розгляд в порядку адміністративного чи цивільного судочинства.

Наведені критерії релевантні лише для справ позовного провадження, адже позовна форма захисту права є універсальною та застосовується як в цивільному, так і в адміністративному судочинстві. Що ж до непозовних вимог, то у зв'язку з відсутністю в адміністративному судочинстві непозовних проваджень (наказного, окремого), справи за такими вимогами в будь-якому разі не можуть бути віднесені до адміністративної юрисдикції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.

2. Смокович М.І. Дотримання правил адміністративної юрисдикції як конститутційна гарантія судового захисту. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 69. С. 322–327.

3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 листопада 2019 року у справі № 761/24489/17, провадження № 14-362цс19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86036696>.

4. Цувіна Т.А. Проблемні питання цивільної юрисдикції в контексті принципу верховенства права. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 85–96.

5. Сідей Я. Розмежування адміністративної юрисдикції з іншими видами юрисдикції у сфері судової компетенції. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 196–200.

6. Комаров В.В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 542–573.

7. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 14 вересня 2021 року у справі № 909/243/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99647863>.

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2018 року у справі № № 1519/2-787/11 (провадження № 14-48цс18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74064865>.

9. Постанова колегії суддів Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 07 липня 2023 р. у справі № 160/11383/22 (адміністративне провадження № К/990/13500/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112065019>.

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 квітня 2020 року у справі № 727/8819/16-а, провадження № 11-792ап19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88880711>.

11. Котелевець А.В., Маро М.Ю. Узагальнення судової практики щодо юрисдикції розгляду земельних спорів за період 2018 – I півріччя 2019 року. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag19csb.

12. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

Мінченко Р.М. КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ СУДІВ

Дана наукова стаття присвячена вдосконаленню формулювання та конкретизації критеріїв розмежування цивільної та адміністративної юрисдикції судів.

Зазначено, що критеріями, за якими визначається належність юридичного спору до цивільного чи адміністративного судочинства, є: 1) суб'єктний склад правовідносин (суб'єктний критерій); 2) об'єкт судового захисту; 3) характер спірних матеріальних правовідносин; 4) пряма вказівка в законі на вид судочинства; 5) зв'язок вимог (основна та похідна).

Встановлено, що відповідно до суб'єктного критерію до справ адміністративного судочинства належать справи за участі суб'єкта владних повноважень, тоді як до справ цивільного судочинства належать справи, у яких однією зі сторін є фізична особа. Питання про розмежування цивільної та адміністративної юрисдикції виникає у випадках, коли однією зі сторін спору є суб'єкт владних повноважень, а іншою – фізична особа. В цілому, суб'єктний критерій надає лише загальний орієнтир у визначенні виду судочинства та, як правило, потребує додаткового використання інших критеріїв.

Замість визначеного Верховним Судом критерію предмету спору запропоновано до використання критерій об'єкту судового захисту, яким може бути конкретне суб'єктивне право та/або охоронюваний законом інтерес (публічний чи приватний).

Стверджується, що наведені критерії оцінюються судом у їх взаємному зв'язку. Жоден з них окремо (крім прямої вказівки в законі) не має визначального впливу на встановлення виду судочинства, до якого належить та чи інша вимога. Лише у своїй сукупності вони характеризують юридичний спір як публічно-правовий чи приватно-правовий, що зумовлює його розгляд в порядку адміністративного чи цивільного судочинства.

Встановлено, що дані критерії релевантні лише для справ позовного провадження, адже позовна форма захисту права є універсальною та застосовується як в цивільному, так і в адміністративному судочинстві. Що ж до непозовних вимог, то у зв'язку з відсутністю в адміністративному судочинстві непозовних

проваджень (наказного, окремого), справи за такими вимогами в будь-якому разі не можуть бути віднесені до адміністративної юрисдикції.

Ключові слова: правосуддя, підвідомчість, компетенція суду, судовий захист, судовий процес, адміністративне судочинство, цивільне судочинство.

Minchenko R.M. CRITERIA FOR DISTINGUISHING THE CIVIL AND ADMINISTRATIVE JURISDICTION OF COURTS

The purpose of this scientific article is to improve the formulation and specification of the criteria for distinguishing between civil and administrative jurisdiction of courts. The article notes that several criteria are used to determine whether a legal dispute belongs to civil or administrative proceedings, including the subject composition of legal relations, the object of legal protection, the nature of disputed material legal relations, a direct indication in the law of the type of judicial proceedings, and connection of requirements (main and derivative).

According to the subject criterion, cases of administrative proceedings include cases with the participation of a subject of authority, while cases of civil proceedings include cases in which one of the parties is a natural person. However, this criterion alone is not enough to determine the type of legal proceedings, and other criteria must be used.

Instead of the subject criterion, the article proposes the use of the criterion of the object of judicial protection, which can be a specific subjective right and/or an interest protected by law (public or private). The article argues that these criteria are evaluated by the court in their mutual connection, and only in their totality can they determine whether a legal dispute is public-law or private-law, which predisposes to its consideration in the order of administrative or civil proceedings.

The article also clarifies that these criteria are only relevant for lawsuit proceedings, because the lawsuit form of legal protection is universal and is used in both civil and administrative proceedings. As for non-claimable claims, due to the absence of non-claimable proceedings (injunctive, separate) in administrative proceedings, cases with such claims cannot be referred to administrative jurisdiction in any case.

Key words: justice, jurisdiction, court competence, judicial protection, judicial process, administrative proceedings, civil proceedings.

УДК 347.9
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.4

СТАН ТЕОРЕТИЧНОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Вступ. Реформи у сфері судової влади та судочинства, які пройшли за останні роки в Україні, торкнулися багатьох питань, починаючи від підготовки нової редакції ЦПК України та зміни порядку формування суддівського корпусу до створення новітньої судової практики. Можна припустити, що всі заявлені перетворення мають на меті підвищення ефективності правосуддя у цивільних справах, рівня правової культури та свідомості громадян, повернення довіри до суду, затвердження у суспільстві сильної та незалежної судової влади.

Очевидно, що вирішення цих завдань неможливе без продовження наукових розробок основних процесуальних категорій, норм та інститутів цивільного процесуального права. До таких категорій варто віднести цивільну процесуальну відповідальність. Незважаючи на, здавалося б, безперервну значимість цієї проблематики, її осмислення вітчизняними вченими-процесуалістами досі не призвело до появи концептуально завершеної моделі правового регулювання заходів відповідальності у цивільному судочинстві.

Мета та завдання дослідження. Метою цього дослідження є аналіз доктринальних досліджень цивільної процесуальної з огляду на зростання можливості вчинення процесуальних порушень, появу такого явища як зловживання процесуальними правами, здійснення інших дій, спрямованих на перешкоджання досягненню цілей цивільного судочинства. Важливо сформулювати цілісну концепцію відповідальності у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи етапи становлення цивільної процесуальної доктрини, привертають увагу предмети теоретичних досліджень, які формувалися у ті чи інші періоди такого розвитку.

Час появи перших вітчизняних систематизованих наукових знань про цивільне судочинство, як відомо, збігся з проведенням судової

реформи середини позаминулого сторіччя. Розуміючи важливість створення міцного наукового фундаменту діяльності судової влади, і в тім числі, відгукуючись на проблеми новітнього правозастосування, вчені-процесуалісти розпочали дослідження основних теоретичних проблем правосуддя у цивільних справах: сутності цивільного процесу, принципів цивільного судочинства, позову та його видів, доказів та доказування, способів усунення судових помилок та низку інших. Автори того періоду засновували свої дослідження на широкому аналізі національного та зарубіжного процесуального законодавства та правової думки. Крім вищезазначених, дослідники торкалися й інших проблемних аспектів здійснення цивільної процесуальної діяльності. Наприклад, певну теоретичну розробку набула проблема недобросовісної поведінки сторін [1, с. 35–36]. Крізь призму аналізу зловживань сторін починає формуватися проблематика цивільної процесуальної відповідальності. Такий стан речей був викликаний напевно недостатнім законодавчим регулюванням питань, що розглядаються.

Не буде перебільшенням вважати, що наукові праці українських вчених започаткували плідну дискусію в юридичній літературі щодо сутності цивільної процесуальної відповідальності та суміжних правових категоріях. До актуальних питань цивільної процесуальної відповідальності звернувся М. Й. Штефан, який сформулював її поняття, обґрунтував її види та функції. Автор також аналізував проблему цивільних процесуальних штрафів та відшкодування майнової шкоди.

Вихідною основою розробки проблеми цивільної процесуальної відповідальності є саме поняття, яке можна визначити, аналізуючи норми цивільного процесуального права, що встановлюють відповідальність за певні склади цивільних процесуальних правопорушень. У них відсутнє саме поняття відповідальності, але

визначено заходи відповідальності та підстави їх застосування за конкретні правопорушення. Під цивільною процесуальною відповідальністю М. Й. Штефан розумів встановлені нормами цивільного процесуального права та заходи, що забезпечуються державним примусом, які покладаються на учасників процесу у вигляді додаткового обов'язку або позбавлення права за протиправні цивільні процесуальні дії або бездіяльності [2, с. 251].

Заслуговує на увагу запропонована вченими постановка проблеми цивільної процесуальної відповідальності та результати проведених досліджень, спрямованих на обґрунтування її самостійності та характерних ознак. Для нашого дослідження мають значення висновки про поняття та підстави застосування цивільної процесуальної відповідальності, заходи можливого державного примусу.

Сучасна цивілістична процесуальна наука продовжила, часто крізь призму законодавчих змін, вивчення сутності цивільної процесуальної відповідальності.

І. М. Лукіна проблемам цивільної процесуальної відповідальності присвятила своє дисертаційне дослідження. Вчена зазначає, що спостерігаючи за розвитком теоретичних доктрин цивільного процесуального права, можна побачити, що концепції розвитку теорії цивільної процесуальної відповідальності не мають чітких фундаментальних підвалин. Історичний розвиток змінив сформовані суспільні відносини, це відбилося на законодавстві та в доктрині в галузі цивільного процесуального права. Незважаючи на це, цивільне процесуальне законодавство продовжує активно розвиватися, а разом із ним активізуються наукові пошуки щодо вчення про цивільну процесуальну відповідальність як окремого виду юридичної відповідальності, яка настає за порушення вимог цивільних процесуальних норм і може полягати, зокрема, у застосуванні більш суворих заходів процесуального примусу.

На думку автора, для визначення поняття цивільної процесуальної відповідальності необхідно враховувати такі її основні ознаки, а саме: умовою притягнення особи до цивільної процесуальної відповідальності є наявність у цивільній процесуальній нормі відповідної санкції; визначений в законі процесуальний порядок притягнення до цивільної процесуальної відповідальності; притягнення до цивільної процесуальної відповідальності здійснює лише суд; суб'єкти цивільної процесуальної відповідальності є особи, які беруть участь у справі, а та-

кож особи, які не відносяться до безпосередніх учасників процесу (свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі та ін.); підставою притягнення до цивільної процесуальної відповідальності є факт скоєння особою процесуального правопорушення; специфіка заходів процесуального примусу, знаходить свій прояв у тому, що вони пов'язані з позбавленням правопорушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладанням на нього нового або додаткового обов'язків.

Таким чином, робить висновок І. М. Лукіна, цивільна процесуальна відповідальність – це встановлені нормами цивільного процесуального права заходи процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до учасників цивільного процесу (осіб, які беруть участь у справі та інших учасників процесу) за скоєння цивільного процесуального правопорушення у вигляді позбавлення порушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладання на нього нових або додаткових обов'язків [3, с. 9–12].

В. В. Буга досліджує поняття цивільної процесуальної відповідальності за порушення процесуальних строків. Дослідник відмічає, що цивільна процесуальна відповідальність відображена в заходах державного примусу, несприятливих наслідках, які полягають у позбавленнях особистого, майнового чи організаційного характеру, та передбачена санкціями цивільних процесуальних норм. Найбільш обґрунтованим є її визначення як реалізації покарання за невиконання цивільних процесуальних обов'язків чи зловживання суб'єктивним процесуальним правом.

Юридичній природі правосуддя в цивільних справах відповідають заходи компенсаторного характеру – відшкодування шкоди і збитків. Компенсація понесених витрат має на меті відшкодування збитків, завданих стороні при провадженні у цивільній справі. Особливістю цивільної процесуальної відповідальності, за національним законодавством, є те, що такі заходи в цивільному судочинстві являють собою заходи державного примусу, не пов'язані з покладанням додаткового обов'язку, та застосовуються, як правило, судом до учасника процесу, який не дотримався порядку реалізації свого процесуального права або безвинно порушив процесуальний обов'язок. Заходи цивільної процесуальної відповідальності виявляються через позбавлення права, так звані «санкції нікчемності», або спонукання до виконання певних процесуальних дій [4, с. 70–74].

О. Г. Бортнік аналізує примусові заходи у цивільному судочинстві та їх співвідношення з юридичною відповідальністю. Вчена аргументує, що у цивільному процесуальному законодавстві передбачено забезпечувальні заходи, заходи процесуального примусу та інші примусові заходи, які мають мету запобігання створенню перешкод у здійсненні судочинства, припинення протиправної поведінки або накладення за протиправну поведінку на відповідних осіб додаткових обтяжень різного характеру. Утім правова регламентація деяких концептуальних питань залишилась нечіткою, зокрема: сутність примусових заходів, які не регламентовані ст. 144 ЦПК України, заходів, які мають припиняючий характер, допустимість застосування декількох заходів примусу одночасно або критерії їх вибору судом.

Виходячи із викладеного, при подальшому реформуванні цивільного процесуального законодавства необхідно визначитись чи слідувати концептам загальної теорії права та субсидіарно тлумачити міжнародні стандарти щодо можливості одночасного застосування заходів відповідальності та інших видів примусу, чи передбачити виключно альтернативне застосування примусу [5, с. 62–64].

Ю. Ю. Рябченко, досліджуючи співвідношення процесуального статусу та юридичної відповідальності, категорію «процесуальна відповідальність» розуміє як обов'язок осіб належно здійснювати процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки. Стосовно процесуального статусу процесуальну відповідальність варто розглядати не як його елемент, а як гарантію належної його реалізації.

Дослідник вважає, що подальших досліджень потребують питання теоретичних основ негативної процесуальної відповідальності; співвідношення категорій «юридична відповідальність» і «процесуальний статус» щодо таких особливих учасників процесу як суд, секретар судового засідання, судовий розпорядник, представник, а також особи, визначені в ст. 45 ЦПК України [6, с. 74–77].

Г. П. Тимченко, окреслюючи проблемні аспекти підготовки цивільних справ до судового розгляду, писав, що питання цивільної процесуальної відповідальності – вразливе місце сучасного цивільного процесуального кодексу, в цьому плані він недостатньо розроблений законодавцем, навіть враховуючи наявність окремої глави про заходи процесуального примусу. Можна припустити, що одною з причин

такого положення є недостатня розробленість цього інституту в самій цивілістичній процесуальній науці. Як результат – ЦПК України, хоча і є достатньо новим процесуальним кодексом, проте відчуває недостачу санкцій. Для цивільного судочинства – це найактуальніша проблема.

З точки зору цього дослідника, особливо значення глава ЦПК України про заходи цивільного процесуального примусу (відповідальності) не має. Багато які відомі заходи процесуальної відповідальності залишилися поза цією главою Кодексу. В разі підготовки нової редакції в такій главі мають фігурувати санкції за невиконання будь-яких цивільних процесуальних обов'язків. В узагальненому вигляді такою санкцією може бути відмова у виконанні процесуальної дії або неможливість реалізації особою свого цивільного процесуального права [7, с. 212].

С. В. Васильєв, аналізуючи деякі проблеми цивільної процесуальної відповідальності, відмічав, що цивільна процесуальна відповідальність – це застосування судом заходів процесуального примусу та інших санкцій до учасників цивільного процесу й осіб, присутніх у судовому засіданні, на умовах і в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України. Призначення цивільної процесуальної відповідальності виявляється в припиненні неправомірної поведінки того або іншого учасника судочинства, а в деяких випадках – покладання на нього додаткових обов'язків; відновленні порушеного правопорядку в цивільному процесі, компенсація витрат конкретної особи; попереджувально-виховній дії як на правопорушника, так і на інших суб'єктів, у тому числі на громадян, присутніх у судовому засіданні [8, с. 172–175].

О. В. Рожнов провів дослідження правової природи та ефективності заходів процесуального примусу за новим ЦПК України. Усю сферу примусу в цивільному судочинстві автор пропонує поділяти на заходи юридичної відповідальності; заходи захисту (відновлення) правопорядку; превентивні заходи; процесуальні тяжкості. При цьому, підстави для застосування юридичної відповідальності виникають у рамках цивільного процесу, але його реалізація потребує нового провадження з усіма його стадіями.

Цивільний процесуальний примус – це сукупність передбачених ЦПК заходів примусового впливу, які покликані забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу та належне виконання завдань цивільного судочинства.

Превентивні заходи варто розглядати як заходи процесуального примусу, які застосовуються для припинення протиправних дій або для запобігання їх негативних наслідків. Вони не переслідують цілі покарання правопорушника, хоча й застосовуються у зв'язку з правопорушенням [9, с. 84–90].

В. І. Бобрик здійснив порівняльно-правовий аналіз заходів процесуального примусу у різних видах цивільного судочинства та з'ясував спільні та відмінні ознаки норм цивільного, господарського й адміністративного процесуального права, які мають забезпечувальний характер і встановлюють негативні наслідки за недотримання встановлених ними правил.

Процесуальним примусом є фізичний або моральний (психологічний) вплив держави в особі суду на суб'єктів судового процесу (учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання) з метою забезпечення їх належної поведінки під час розгляду справи, який у вигляді встановлених законом правообмежень здійснюється безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими органами державної влади під час розгляду цивільної справи у випадках, коли авторитету закону та суду, а також переконання в необхідності виконання нормативних приписів недостатньо [10, с. 16–21].

К. В. Куцик своє дисертаційне дослідження присвятила проблемам заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві. Визначаючи теоретико-правові та методологічні засади дослідження інституту заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві, автор пропонує виокремлює етапи еволюції його правового регулювання.

Автор вважає необґрунтованим отождення поняття «цивільний процесуальний примус» та «цивільна процесуальна відповідальність», оскільки застосування процесуального примусу у цивільному процесі має допоміжне значення та не покладає на особу порушника додаткових обов'язків. Отже, для акцентування на сутності заходів впливу, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, необхідно оперувати саме поняттям процесуального примусу, а не відповідальності, оскільки саме воно найбільш точно і правильно відбиває метод правового регулювання, який застосовується законодавцем для регламентації відповідного процесуального інституту.

Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві дослідниця визначає як встановлені законом процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, що не тягнуть для них негативних наслідків майнового характеру.

К. В. Куцик проводить класифікацію заходів процесуального примусу за такими критеріями:

1) формою протиправної поведінки порушника на: а) заходи, що застосовуються за протиправні дії особи (попередження і видалення з залу судового засідання); б) заходи, що застосовуються за протиправну бездіяльність (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

2) процесуальною спрямованістю на: а) заходи процесуального примусу, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження і видалення з залу судового засідання); б) заходи процесуального примусу, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

3) місцем вчинення правопорушення на: а) заходи реагування на порушення, вчинені у залі суду (попередження, видалення із зали судового засідання); б) заходи реагування на порушення, вчинені поза судовим засіданням (привід, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом).

Автор також аналізує правові підстави застосування заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві та окремі їх види [11, с. 8–11].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Як бачимо, навіть проведений нами короткий огляд стану наукової розробленості проблеми цивільної процесуальної відповідальності свідчить про актуалізацію досліджень цієї сфери, особливо в умовах законодавчого підходу, що не визнає її самостійного характеру та закріплює лише заходи процесуального примусу. Питання цивільної процесуальної відповідальності є важливим з огляду на широку свободу сторін в розпорядженні належними їм процесуальними правами, необхідність виконання цивільних процесуальних обов'язків, дотримання в цілому цивільної процесуальної форми розгляду та вирішення цивільних справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузьменко К. О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Суми, 2023. 211 с.
2. Штефан М. Й. Цивільний процес. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре» 1997. 694 с.
3. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 20 с.
4. Буга В. В. Цивільна процесуальна відповідальність за порушення процесуальних строків. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності № 1 (52). 2015. С. 69–75.
5. Бортнік О. Г. Примусові заходи у цивільному судочинстві та їх співвідношення з юридичною відповідальністю. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)*. Харків, 2019. С. 62–64.
6. Рябченко Ю. Ю. Юридична відповідальність та процесуальний статус особи: окремі проблеми співвідношення. *Право і суспільство*. № 6. 2017. С. 74–78.
7. Тимченко Г. П. До питання про цивільну процесуальну відповідальність. *Правова держава*. Вип. 28. 2017. С. 206–212.
8. Васильєв С. В. Деякі проблеми цивільної процесуальної відповідальності. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України : Тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнародної науково-практичної конференції (25–26 січня 2007 р.) / за заг. ред. проф. В.В. Комарова*. Харків : Національна юридична академія України, 2007. 300 с.
9. Рожнов О. В. Заходи процесуального примусу за новим ЦПК України: правова природа та ефективність. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнародної науково-практичної конференції (25–26 січня 2007 р.) / за заг. ред. проф. В.В. Комарова*. Харків : Національна юридична академія України, 2007. С. 175–179. 300 с.
10. Бобрик В. І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. № 10 (226). 2014. С. 16–21.
11. Куцук К. В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.

Фесик М.О. СТАН ТЕОРЕТИЧНОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті аналізується стан наукової розробленості проблеми цивільної процесуальної відповідальності. Автор досліджує етапи становлення цивільної процесуальної доктрини та звертається до предметів теоретичних досліджень, які формувалися у ті чи інші періоди такого розвитку. Час появи перших вітчизняних систематизованих наукових знань про цивільне судочинство збігся з проведенням судової реформи середини позаминулого сторіччя. Вчені-процесуалісти розпочали дослідження основних теоретичних проблем правосуддя у цивільних справах, у тім числі, певну теоретичну розробку набула проблема недобросовісної поведінки сторін. Крізь призму аналізу зловживань сторін починає формуватися проблематика цивільної процесуальної відповідальності.

Зазначається, що наукові праці українських вчених започаткували плідну дискусію в юридичній літературі радянського періоду щодо сутності цивільної процесуальної відповідальності та суміжних правових категоріях.

Сучасна цивілістична процесуальна наука продовжила, часто крізь призму законодавчих змін, вивчення сутності цивільної процесуальної відповідальності. Заслуговує на увагу запропонована вченими постановка проблеми цивільної процесуальної відповідальності та результати проведених досліджень, спрямованих на обґрунтування її самостійності та характерних ознак. Питання цивільної процесуальної відповідальності є важливим з огляду на широку свободу сторін в розпорядженні належними їм процесуальними правами, необхідність виконання цивільних процесуальних обов'язків, дотримання в цілому цивільної процесуальної форми розгляду та вирішення цивільних справ.

Ключові слова: цивільна процесуальна відповідальність, заходи процесуального примусу, судові штрафи, цивільні процесуальні норми, цивільні процесуальні правопорушення.

Fesyk M.O. STATE OF THEORETICAL DEVELOPMENT OF PROBLEMS OF CIVIL PROCEDURAL LIABILITY

The article analyzes the state of scientific development of the problem of civil procedural responsibility. In the conditions of the legislative approach, which does not recognize the independent nature of civil procedural liability and establishes only measures of procedural coercion, such a study is relevant.

The author examines the stages of formation of the civil procedural doctrine and turns to the subjects of theoretical studies that were formed in certain periods of such development. The time of the appearance of the first domestic systematized scientific knowledge about civil justice coincided with the implementation of the judicial reform in the middle of the last century. Understanding the importance of creating a solid scientific foundation for the judiciary, including responding to the problems of modern law enforcement, procedural scientists began researching the main theoretical problems of justice in civil cases, including the problem of dishonest behavior of the parties. Through the prism of the analysis of the abuses of the parties, the issue of civil procedural responsibility begins to take shape.

It is noted that the scientific works of Ukrainian scientists initiated a fruitful discussion in the legal literature of the Soviet period regarding the essence of civil procedural responsibility and related legal categories. At that time,

M. Y. Shtefan addressed the topical issues of civil procedural responsibility, who formulated its concept, substantiated its types and functions. The author also analyzed the problem of civil procedural fines and compensation for property damage.

Modern civil procedural science continued, often through the prism of legislative changes, the study of the essence of civil procedural responsibility. The researchers prove that the concepts of development of the theory of civil procedural responsibility do not have clear fundamental foundations. Historical development has changed the formed social relations, this was reflected in the legislation and in the doctrine in the field of civil procedural law. The legal nature of justice in civil cases corresponds to measures of a compensatory nature – compensation for damage and losses. Scientists justify the need for further research into the theoretical foundations of negative procedural liability, the new edition of the head of the Central Committee of Ukraine on measures of civil procedural coercion.

The formulation of the problem of civil procedural responsibility proposed by scientists and the results of research aimed at substantiating its independence and characteristic features deserve attention. Conclusions about the concepts and grounds for the application of civil procedural liability, measures of possible state coercion have theoretical and practical significance.

The issue of civil procedural liability is important in view of the broad freedom of the parties in disposing of their procedural rights, the need to fulfill civil procedural obligations, and generally observe the civil procedural form of consideration and resolution of civil cases.

Key words: civil procedural responsibility, measures of procedural coercion, court fines, civil procedural norms, civil procedural offenses.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

Кобко Р.В.,

кандидат економічних наук,
доцент кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки
факультету № 6
Харківського університету внутрішніх справ

УДК 347.6

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.5

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ СТРАХУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРЕД ТРЕТІМИ ОСОБАМИ

Вступ. Чинне законодавство України визначає необхідність зобов'язання суб'єкта аудиторської діяльності у мінімізації негативних наслідків неналежного виконання своїх професійних обов'язків. Відповідно до ч. 2 ст. 43 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторської діяльності» [15] та положень Закону України «Про страхування» [20] суб'єкту аудиторської діяльності забороняється надавати послуги з обов'язкового аудиту фінансової звітності без чинного договору страхування цивільно-правової відповідальності перед третіми особами, укладеного відповідно до типової форми договору страхування, затвердженої Національним банком України, за погодженням з Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю.

Відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником аудиторських послуг та третіми особами обмежується виключно реальними збитками, що виникли внаслідок неправомірної дії або бездіяльності суб'єкта аудиторської діяльності у разі надання послуг з обов'язкового аудиту або огляду фінансової звітності. Упущена, втрачена вигода, додаткові витрати, що можуть бути понесені замовником аудиторських послуг та/або третіми особами, не відшкодовуються.

Таким чином, легітимація функціонування механізму страхування відповідальності суб'єктів аудиторської діяльності, зареєстрованих в установленому законом порядку та дані яких внесені до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, полягає в тому, що страхова компанія отримує ліцензію на покриття санкцій, що покладаються на аудитора (аудиторської фірми) за шкоду, нанесену третім особам внаслідок ненавмисних професійних помилок, що не передбачаються під час проведення аудиту.

Мінімальний розмір страхової суми за договором страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами, укладеним суб'єктом аудиторської діяльності, який проводить обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес, має становити 10 відсотків суми отриманої винагороди за договорами про надання аудиторських послуг з обов'язкового аудиту суб'єктів суспільного інтересу (без урахування податку на додану вартість) протягом року, що минув, але не менше 10 мільйонів гривень, якщо інше не передбачено законом. У листі від 02.10.2018 р. № 01-01-21/7 Аудиторська Палата України звертає увагу, що для інших суб'єктів аудиторської діяльності, які провадять обов'язковий аудит, положення цієї норми не застосовуються [11].

Оскільки, метою державного аудиту є перевірка належного та ефективного розпорядження та використання державними фінансами, у випадку несвоєчасного звітування або неналежної передачі інформації органам контролю настає кримінальна, дисциплінарна або цивільно-правова відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності України [10].

Відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником аудиторських послуг, що не є обов'язковим аудитом або оглядом фінансової звітності, встановлюється договором між замовником та суб'єктом аудиторської діяльності.

В умовах воєнного стану правове забезпечення системи страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності в Україні є одним з інструментів запровадження європейських стандартів здійснення аудиту як різновиду державного фінансового контролю [4; 5; 6; 17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій останніх років. Питання страхування професійної відповідальності аудиторів в Україні є предметом публікацій на страхову тематику таких вітчизняних науковців, як С. Ачкасова, І. Бержанір, Ф. Бутинець, О. Залетов, С. Зубілевич, О. Грیشнова, Н. Дорош, А. Колот, Г. Міщук, О. Мизайленко, С. Ніколаєнко, О. Олійник, І. Стефанюк, М. Чуприна та ін. Проте, дослідження питання укладання договорів страхування професійної відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності в Україні є відносно новим, а отже є малодослідженим і потребує значної уваги юристів-теоретиків та практиків [1; 2; 3; 7; 8; 11; 12].

Метою цієї статті є аналіз норм чинного законодавства України та наукової літератури, визначення сучасного стану правової регламентації страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності в Україні, а також визначення особливостей страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності на основні дослідження нормативно-правових актів з урахуванням подальших змін до законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Принцип відповідальності суб'єктів аудиторської діяльності є загальноприйнятим у світі і реалізується шляхом закріплення в договорі страхування професійної відповідальності аудиторських фірм та аудиторів від ненавмисних помилок або недбалості.

На пострадянському просторі ґрунтовно закріплені положення про професійну відповідальність суб'єктів аудиторської діяльності в Законах Азербайджанської Республіки «Про аудиторську службу» 16 вересня 1994 року та «Про обов'язкове страхування професійної відповідальності аудиторів» від 22 травня 2007 року [23]. Законодавство регулює відносини у сфері обов'язкового страхування професійної відповідальності фізичних і юридичних осіб, які займаються аудиторською діяльністю на території Азербайджанської Республіки, і встановлює організаційні, правові та економічні принципи такої діяльності. Страхування професійної відповідальності аудиторів покриває наступні страхові випадки: порушення вимог нормативно-правових актів, стандартів і правил, які регулюють надання аудиторських послуг; невиявлення сфабрикованої інформації та помилок у бухгалтерських (фінансових) та податкових документах; надання неточних або неповних порад щодо усунення будь-яких виявлених помилок і вигадок; низька якість

обслуговування та/або недотримання термінів; порушення положень конфіденційності.

В Естонії законодавством про аудиторську діяльність вимагається наявність договору страхування професійної відповідальності аудиторської фірми для забезпечення відшкодування прямої майнової шкоди, заподіяної наданням аудиторських послуг. Страхування страхового випадку ненавмисних помилок, подання або розголошення невірної або оманливої інформації, розголошення некоректної або оманливої реклами, або операції без страхування професійної відповідальності також передбачається у разі притягнення особи до цивільної або дисциплінарної відповідальності. Аудиторські фірми повинні мати значно вищий рівень гарантії, ніж самозайняті аудитори. Страхове покриття в договорі страхування професійної відповідальності аудиторської фірми має становити щонайменше десятикратний розмір гонорарів за двома найбільшими клієнтськими контрактами за останній закінчений звітний період, але не менше 64 000 євро за один страховий випадок і десятикратний розмір гонорарів за трьома найбільшими клієнтськими контрактами за останній завершений звітний період, але не менше 64 000 євро для всіх заяв, поданих протягом року [27].

Дослідниця Н.І.Дорош підкреслює, що «вирішенню підлягає питання доцільності укладання договору страхування щодо кожної аудиторської перевірки чи, наприклад, річного або квартального обсягу робіт аудиторської організації. Нерідко трапляється так, що термін дії договору страхування ризиків відповідальності і термін дії договору на надання аудиторських послуг не співпадають. Якщо перший укладається, як правило, на один рік, то другий – на декілька років. І тут можлива ситуація, коли проходить певний часовий проміжок між закінченням терміну договору страхування і укладенням нового договору. Дії, що відбулися ж в цей період, підпадають під категорію «страховий випадок», не вважатимуться застрахованими, а в умовах обов'язкового страхування це буде порушенням законодавства. Вона наводить приклад Швеції, де аудитори та аудиторські організації відповідно до Закону Швеції «Про аудиторську діяльність» від 18 травня 1995 р. та Постанови Уряду «Про аудиторів» від 1 червня 1995 р. повинні укласти угоду про страхування або залишити в спеціальному державному органі (Комісії з аудиторської діяльності) заставу під відшкодування збитків,

які можуть понести аудитор чи аудиторська організація в своїй професійній діяльності» [7].

Своєю чергою, загальновідомо, що страхування професійної відповідальності є важливим заходом допомоги соціальному управлінню, використання ринкового підходу і ознакою процвітання страхової галузі країни. У Китаї індустрія страхування професійної відповідальності почалася відносно пізно, а професійний ризиковий фонд зазвичай використовується в більшості держав для зменшення ризику для сертифікованого громадського бухгалтерів. На початку 21 століття в західних країнах відбулося багато судових процесів проти зареєстрованих компаній. Судові рішення зазвичай підтримували ідею, що аудитори повинні взяти на себе тягар за певну частину зобов'язань і велику суму компенсації, що привернуло увагу громадськості до відповідальності аудиторів. Концепт страхування професійної відповідальності аудиторів (professional liability insurance) швидко розвивався в розвинутих економіках (наприклад, Сполучені Штати Америки і Сполучене Королівство Великої Британії) і став методом, який використовували аудиторські фірми, щоб захистити себе від практичного ризику [26].

В Україні договором страхування передбачено захист від ненавмисних помилок, прорахунків, описок, ненавмисної втрати, знищення або пошкодження документів або майна, які належать третім особам – клієнтам Страхувальника – суб'єкта надання аудиторських послуг з обов'язкового аудиту суб'єктів суспільного інтересу під час здійснення ним професійної діяльності, що призвели до несподіваного та ненавмисного заподіяння збитків майновим інтересам третіх осіб [25]. Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторської діяльності» не зобов'язує суб'єктів аудиторської діяльності, які не надають послуги обов'язкового аудиту, страхувати свою діяльність [15].

Варто погодитись, із дослідницею О. Лобою в тому, що «поширення такого страхування в нашій країні стримується наступними проблемами: недостатньою вивченістю об'єкта страхування – професійної відповідальності, наукової нерозробленістю пов'язаних з нею питань: її сутності, класифікації; прогалинами в теоретичному обґрунтуванні та осмисленні актуальності і потреби його розвитку в Україні; недосконалістю законодавчої бази, що регулює його організацію та проведення; відсутністю системних заходів з його реалізації в сферах професійної діяльності; невпорядкованістю

принципів та особливостей при його розробці та проведенні страховими компаніями» [12].

За вітчизняним законодавством страховим випадком за Договором є настання відповідальності Страхувальника за шкоду, що заподіяна третім особам внаслідок визначених в договорі страхових ризиків. Підтвердженням факту настання страхового випадку є визнання аудитором і страховиком провини аудитора і досягнення згоди щодо розміру заподіяної фінансової шкоди, або набуття чинності рішенням суду, що визначає наявність провини та суму збитків. Проте, оскільки в Україні цей вид страхування є відносно новим, законтрактовані в договорах страхові випадки не співвідносяться із ризиками на страхування [19].

Крім того, за загальним правилом, страховик не має права укладати договір страхування відповідальності аудитора зі страхувальником, який надавав аудиторські послуги такому страховику протягом одного року до набрання чинності цим договором страхування відповідальності аудитора та/або надає аудиторські послуги такому страховику на момент укладення договору страхування відповідальності аудитора.

У вересні 2023 року Національний Банк України розробив проєкт постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок та умови укладення договору страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами» (далі – проєкт). [22] Згідно із Проєктом Постанови Страховики до переоформлення ліцензії на здійснення діяльності із страхування відповідно до вимог Закону України «Про страхування» (далі – Закон) [20] укладають договори страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами за класом страхування 13 «Страхування іншої відповідальності (крім визначеної у класах 10, 11, 12)», визначеним пунктом 13 частини першої статті 4 Закону, на підставі співвідношення видів та класів страхування, визначених пунктом 18 розділу XV Закону, з урахуванням вимог розділу XIII Закону і Положення.

Договори страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності, який провадить обов'язковий аудит фінансової звітності, перед третіми особами, що були укладені до дня набрання чинності цією постановою не підлягають приведенню у відповідність до вимог Положення. За договором страхування відповідальності аудитора може бути передбачена безумовна франшиза за кожним страховим випадком у роз-

мірі, що не перевищує один відсоток від страхової суми. Також визначено вимогу щодо безперервності страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності протягом всього періоду надання ним послуг обов'язкового аудиту фінансової звітності.

Критерій відповідальності аудитора підтверджується лише чинним договором страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами, укладеним відповідно до типової форми договору страхування, затвердженої Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [9], за погодженням з Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю. Отже, якщо є відхилення від форми, або строк дії страхового договору сплинув – це є підставою для притягнення аудитора до відповідальності за порушення ч. 2 ст. 43 Закону [24].

Вважаємо доцільним здійснення семантико-синтаксичного перегляду визначення терміну «потерпілої третьої особи», оскільки наведене визначення як «...юридична особа, фізична особа-підприємець та/або фізична особа, включаючи замовника аудиторських послуг з обов'язкового аудиту фінансової звітності, якій заподіяно шкоду суб'єктом аудиторської діяльності, відповідальність якого застрахована, внаслідок неправомірної дії або бездіяльності такого суб'єкта аудиторської діяльності при наданні аудиторських послуг з обов'язкового аудиту фінансової звітності» є семантично залежним [22].

Таким чином, дослідження окресленої проблематики дає змогу нам визначити наступні шляхи розвитку системи страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності:

- визначення в окремій статті в спеціальному законі перелік істотних умов договорів страхування відповідальності суб'єктів, які провадять обов'язковий аудит;

- зазначення доцільності проведення громадського контролю з метою перевірки законності дій органу контролю за наявністю, реєстрацією та правильністю укладання страхових договорів (Інспекції);

- створення консультативного центру, що має надавати консультації суб'єктам аудиторської діяльності, які провадять обов'язковий аудит з питань страхування відповідальності.

Відповідно, механізм страхування професійної відповідальності аудиторів має бути включений у загальну проблематику дослідження страхової сфери із реалізацією на засадах захисту прав людини, законності та прозоро-

сті. Відповідно, мають бути внесені відповідні зміни до Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» [15], Законів України «Про основні засади державного нагляду (контролю) [18] у сфері господарської діяльності», та Господарський Кодекс України.

Висновки. Отже, страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності, який проводить обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, перед третіми особами, є важливою складовою механізму державного аудиту. Своєю чергою, це також є передумовою того, що прийняте суб'єктом аудиторської діяльності рішення сприятиме ефективному використанню відповідних фінансових ресурсів в умовах воєнного стану. Нажаль, існуюча система страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності в Україні ще не є остаточно сформованою та врегульованою. За умов воєнного стану вкрай важливим є приведення понятійно-категоріальний апарату в цій сфері у відповідність до європейських стандартів. Поки що напрацьовується нормативно-правова база з питань страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності України, зокрема, представників, що наділені державними владними повноваженнями відповідно до завдань аудиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ачкасова С. А. Добровільне страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами. *Проблеми обліку, аудиту, аналізу та оподаткування в умовах глобалізації економіки* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернетконференції (25 лютого 2019 року). Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. 674 с. С. 163–167.
2. Бержанір І.А. Аудит в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Проблеми обліку, аудиту, аналізу та оподаткування в умовах глобалізації економіки: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернетконференції (25 лютого 2019 року)*. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2019. 674 с. С. 163–167.
3. Бержанір І. А. Роль внутрішнього аудиту у системі управління підприємством. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «*Modern Economics*», № 37. 2023. С. 11–16. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V37\(2023\)-02](https://doi.org/10.31521/modecon.V37(2023)-02)
4. Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2022 р. № 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D0%BF#Text>
5. Деякі питання здійснення державного фінансового контролю в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 р. № 561 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-2022-%D0%BF#Text>

6. Деякі питання організації роботи працівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки на період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 481 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481-2022-%D0%BF#Text>

7. Дорош Н.І. Страхування професійної відповідальності аудиторів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка ЕКОНОМІКА*. 2008. Вип. 101. С. 29–31. <http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/11/81.pdf>

8. Жалдак Г.П., Чупріна М.О., Управління репутаційними ризиками підприємства з урахуванням концепції корпоративної соціальної відповідальності. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2021. Том 20. Вип. 1 (47). С. 175–184. URL: <http://rinek.onu.edu.ua/issue/view/13782>

9. За матеріалами пресслужби Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://www.nfp.gov.ua/>

10. Інформація про притягнення до професійної відповідальності та застосування стягнень до суб'єктів аудиторської діяльності 2019–2023 ОСНАД URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=1507

11. Лист Аудиторської палати України від 02.10.2018 р. № 01-01-21/7 до Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг щодо типової форми договору страхування. URL: https://www.apu.com.ua/wp-content/uploads/2018/10/%D0%9B%D0%B8%D1%81%D1%82_%D0%B4%D0%BE_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3_%D1%82%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8.pdf

12. Лобова О. Особливості страхування професійної відповідальності в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. ЕКОНОМІКА*. 2015. 3(168). С. 67 DOI: [dx.doi.org/10.17721/1728-2667.2015/168-3/9](https://doi.org/10.17721/1728-2667.2015/168-3/9)

13. Михайленко О., Ніколаєнко С. Особливості аналізу і аудиту господарської діяльності підприємств в умовах воєнного стану. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 4. С. 163–168. URL: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-308-4-25>

14. Нагорний П. В. Аудит в умовах воєнного стану / П. В. Нагорний; наук. кер. К. В. Гнедіна. *Бухгалтерський облік, оподаткування, аналіз і аудит: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку* : тези доповідей VIII Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25 листопада 2022 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2022. С. 84–85.

15. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України 21 грудня 2017 року № 2258-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text>

16. Про внесення змін до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяль-

ність» щодо забезпечення аудиторської діяльності на період дії воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки : Закон України 31 травня 2022 року № 2285-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2285-20#Text>

17. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни : Закон України від 3 березня 2022 року № 2115-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text>

18. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2007. № 29, ст. 389.

19. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>

20. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 року № 85/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 18, ст. 78.

21. Про затвердження Порядку проведення органами державної контрольно-ревізійної служби державного фінансового аудиту виконання бюджетних програм : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 698 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-2007-%D0%BF#Text>

22. Проект постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок та умови укладення договору страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами». URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rozpochinayetsya-gromadske-obgovorennnya-umov-strahuvannya-vidpovidalnosti-auditoriv>

23. Портал законодавчих актів Азербайджанської Республіки. URL: <https://www.taxes.gov.az/ru/page/qanunvericilik-aktlari>

24. Стандарти Міжнародної організації вищих аудиторів. URL: <https://mof.gov.ua/uk/mizhnarodni-standarti-audituv>

25. Щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) : Повідомлення; Торгово-Промислова Палата України 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 URL: <https://ucci.org.ua/press-center/ucci-news/protsedura-zasvidchennia-fors-mazhornikh-obstaviv-z-28-02-2022>

26. Jun Wang, Ying Qiu & Xi Wu (2020) Professional liability insurance contracts for auditors: differential pricing and the audit quality effect, *China Journal of Accounting Studies*, 8:3, 331–348, DOI: 10.1080/21697213.2020.1889775

27. Mart Nõmper, Lee Laanemäe. Auditor's liability and insurance. URL: <https://www.auditorkogu.ee/uploads/Uued%202019%20kehtima%20hakkavad%20standardid/Eetikakoodeks%20Eesti.pdf>

Кобко Р.В. УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ СТРАХУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРЕД ТРЕТІМИ ОСОБАМИ

У статті досліджено правову природу страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності та вказується на актуальність вдосконалення підзаконних нормативно-правових актів в цій сфері. Метою статті є визначення особливостей страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності на основі дослідження нормативно-правових актів з урахуванням подальших змін до законодавства України. Стаття починається з обговорення проблематики регулювання відносин у сфері обов'язкового страхування професійної відповідальності фізичних і юридичних осіб, які займаються аудиторською діяльністю на території держав світу та в Україні.

Автором досліджено питання значення типового договору страхування аудиторської діяльності, виявлено правові колізії та прогалини впровадження механізму страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності в Україні. В статті досліджуються положення чинного законодавства України із зазначеної проблематики та визначена аргументація необхідності вдосконалення нормативно-правової бази у сфері страхування професійної відповідальності аудиторів. Визначено, що принцип відповідальності суб'єктів аудиторської діяльності є загальноприйнятим у світі і реалізується шляхом закріплення в договорі страхування професійної відповідальності аудиторських фірм та аудиторів від ненавмисних помилок або недбалості. Автором зроблено аналіз останніх досліджень і публікацій, а також визначені напрямки для майбутніх розвідок. В статті робиться аналіз положень проекту постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок та умови укладення договору страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами», а також надані пропозиції щодо вдосконалення законодавства в цій сфері.

В статті проаналізовані фактори, що впливають на правову регламентацію страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності за сучасних умов воєнного стану в Україні.

Автором робиться висновок, що в юридичній науці ще не склалося єдиного підходу до аналізу механізму страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності. Необхідність якісно нових розробок нормативно-правової бази, що регламентує страхування професійної відповідальності в цілому та визначає понятійно-категоріальний апарат, обумовлена економічною активністю громадян України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: аудит, воєнний стан, відшкодування, страхування професійної відповідальності, страховий випадок.

Kobko R.V. IMPROVEMENT OF THE INSURANCE MECHANISM OF THE ENTITY OF AUDITING ACTIVITIES TO THIRD PARTIES

The article examines the legal nature of liability insurance of the subject of audit activity and points out the relevance of improving subordinate legal acts in this area. The purpose of the article is to determine the specifics of liability insurance of the subject of audit activity based on the study of regulatory legal acts, taking into account further changes to the legislation of Ukraine. The article begins with a discussion of the issues of regulation of relations in the field of mandatory professional liability insurance of individuals and legal entities engaged in auditing activities in the countries of the world and in Ukraine.

The author investigated the issue of the meaning of a standard audit insurance contract, identified legal conflicts and gaps in the implementation of the mechanism of liability insurance of the subject of audit activity in Ukraine. The article examines the provisions of the normative acts of Ukraine on the mentioned issues and defines the argumentation of the need to improve the legal framework in the field of auditors' professional liability insurance.

It was determined that the principle of responsibility of audit activity subjects is generally accepted in the world and is implemented by enshrining in the professional liability insurance contract of audit firms and auditors against unintentional errors or negligence. The author has analyzed the latest research and publications, as well as defined directions for future research.

The article analyzes the provisions of the draft resolution of the Board of the National Bank of Ukraine «On the approval of the Regulation on the procedure and conditions for concluding a third-party liability insurance contract of the subject of audit activity», as well as suggestions for improving the legislation in this area. The paper gives the analysis of factors affecting the legal regulation of liability insurance of the subject of audit activity under modern conditions of martial law in Ukraine. The author concludes that legal science has not yet developed a unified approach to the analysis of the liability insurance mechanism of the subject of audit activity. The need for qualitatively new developments of the legal framework regulating professional liability insurance as a whole and defining the conceptual and categorical apparatus, due to the economic activity of Ukrainian citizens under martial law.

Key words: audit, indemnity, insurance event, martial law, professional liability insurance.

УДК 347.736
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.6

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАБУТТЯ СТАТУСУ КРЕДИТОРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Вступ. Учасники господарських відносин доволі часто у своїй діяльності зіштовхуються з фактами неповернення боргів, що є одним із неодмінних супутників економічного життя. Проте самого лише факту існування непогашеної заборгованості недостатньо для того, щоб кредитор міг змусити боржника погасити свій борг: для примусового стягнення заборгованості кредитору слід звернутися до суду у порядку наказного або позовного провадження. Отримання на руки кредитором виконавчого документа також ще не гарантує кредитору те, що його вимоги будуть задоволені, адже під час здійснення примусового виконання судового рішення може виявитися, що активів боржника недостатньо для погашення заборгованості. У такому випадку єдиний шлях, який залишається у такого кредитора, – це ініціювання провадження у справі про банкрутство щодо такого боржника або вступ в якості кредитора у вже розпочату справу про банкрутство. Разом з тим, на практиці часто в учасників господарського процесу виникають проблеми із набуттям статусу кредитора у справі про банкрутство, що зумовлює необхідність дослідження даної проблематики.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання застосування до неплатоспроможного боржника процедур банкрутства активно досліджуються українськими науковцями та практиками, серед яких варто відзначити: О. Беляневич, О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирську, О. Васьковського, Л. Грабован, В. Джуна, С. Жукова, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзивілюк та інших. Але не зважаючи на це, ряд питань, пов'язаних із набуттям статусу кредитора у справі про банкрутство на сучасному етапі, залишаються малодослідженими, що свідчить про актуальність та доцільність даного дослідження.

Метою статті є теоретико-прикладне дослідження актуальних питань порядку набуття статусу кредитора у справі про банкрутство, виявлення та аналіз проблем, що виникають на практиці у цій сфері.

Основні результати дослідження. Захист прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання повинен здійснюватися за допомогою форм та засобів, визначених у законодавстві [1, с. 20]. Звернення кредитора до господарського суду із заявою про визнання грошових вимог до боржника є однією із форм захисту прав такого суб'єкта. Набуття статусу кредитора у справі про банкрутство може відбутися двома шляхами. Перший варіант – це ініціювання самим кредитором справи про банкрутство, а другий варіант – це вступ кредитора у вже відкриту справу про банкрутство, яка була ініційована самим боржником або іншим кредитором (кредиторами). Розглянемо детальніше обидва варіанти.

Справедливе задоволення вимог кредиторів – це те, заради чого останні ініціюють справу про банкрутство [2, с. 25]. Якщо кредитор сам ініціює справу про банкрутство щодо свого боржника, то моментом набуття статусу кредитора у такій справі буде відкриття провадження у справі про банкрутство. У такому разі, як зазначає Верховний Суд у своїй практиці, враховуючи приписи абз. 1 ч. 3 ст. 34, ч. 8 ст. 39 КУзПБ, можна стверджувати, що ініціюючий кредитор, який першим подав заяву про відкриття провадження у справі про банкрутство, у разі обґрунтованості такої заяви, має легітимні очікування щодо того, що в ухвалі про відкриття провадження у справі про банкрутство будуть зазначені його кредиторські вимоги з визначенням у такій ухвалі їх розміру [3]. Р. Поляков вказує, що у підготовчому судовому засіданні, де вирішується питання про відкриття справи про банкрутство, надається попередня оцінка можливості боржника погасити вимоги ініціюючого кредитора [4, с. 238].

Кредитор, ініціюючи справу про банкрутство, у такому разі одночасно з відкриттям провадження у справі набуває статусу повноправного її учасника, але за це йому доводиться сплатити судовий збір та авансувати винагороду арбітражного керуючого. Хоча що стосується авансування винагороди, то у науковій літе-

ратурі зазначається, що тільки кредитори мають забезпечувати отримання винагороди арбітражним керуючим, якщо вони зацікавлені у погашенні своїх вимог [5, с. 28]. Тому з такої точки зору сплата ініціюючим кредитором авансування винагороди арбітражного керуючого видається цілком логічною та обґрунтованою.

Як зазначає Б. Поляков, після порушення справи про банкрутство інші кредитори, які мають право ініціювати процедури банкрутства, вже не можуть його реалізувати. Справа про банкрутство порушується тільки один раз. Якщо ініціюючі кредитори не мають необхідної суми вимог, вони можуть об'єднати свої вимоги до боржника і звернутися до суду із однією заявою [6, с. 232].

Другий шлях набуття статусу кредитора у справі про банкрутство – це подання заяви з грошовими вимогами до боржника, щодо якого відкрито провадження у справі про банкрутство. Набуття статусу кредитора у справі про банкрутство має важливе значення, оскільки з цього моменту особа набуває всіх прав учасника справи та може активно впливати на хід процедури банкрутства. У цьому контексті цікавим є питання про можливість кредитора оскаржувати процесуальні акти, які були прийняті у справі до моменту вступу у неї такого кредитора. Це питання не так давно було предметом дослідження Верховного Суду.

Так, Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у постанові від 12 липня 2023 року у справі № 915/1097/20, де вирішувалося питання щодо можливості конкурсними кредиторами оскаржувати ухвалу про відкриття провадження у справі про банкрутство, прийняту до вступу таких кредиторів у справу, зазначив наступне. Конкурсні кредитори за вимогами, що виникли до дня відкриття провадження у справі про банкрутство, набувають правового статусу учасника у справі про банкрутство за сукупністю передбачених КУзПБ дій: пред'явлення грошових вимог; доведення свого права вимоги перед судом; розгляд грошових вимог судом (перевірка наявності такого права у кредитора; правомірність його набуття; невтрата цього права у зв'язку з позовною давністю, тощо) та визнання грошових вимог у відповідній ухвалі суду, отже саме з визнання судом його вимог до боржника конкурсний кредитор наділяється процесуальними правомочностями учасника справи, зокрема оскаржувати судові рішення у справі про банкрутство в апеляційно-

му порядку. Системний аналіз приписів ст.ст. 42, 254, 255 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) та ст.ст. 1, 9, 45 КУзПБ дає підстави для висновку про те, що конкурсні кредитори, після набуття ними процесуального статусу учасника справи про банкрутство, не позбавлені права на оскарження ухвали про відкриття провадження у цій справі протягом розумного строку з дня визнання їх грошових вимог до боржника за умови поновлення господарським судом строку на апеляційне оскарження [7].

Строк, протягом якого конкурсні кредитори повинні заявити свої грошові вимоги до боржника (30 днів з моменту публікації оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство) завжди прийнято було вважати присікальним і таким, що не підлягає поновленню. Проте у зв'язку з дією в Україні воєнного стану господарські суди почали визнавати дію воєнного стану як поважну причину пропуску 30-денного строку на заявлення кредиторами грошових вимог до боржника та поновлювати таким кредиторам строк на звернення до суду. Наприклад, 02 лютого 2022 року офіційно оприлюднено оголошення про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи Н., зазначено строк подання заяв кредиторів з вимогами до боржника протягом 30 днів з дня офіційного оприлюднення повідомлення про відкриття провадження у справі неплатоспроможність боржника. 24 червня 2022 року на адресу суду надійшла заява К. з грошовими вимогами до боржника в сумі 149 000,00 грн. Також заявник подав заяву про поновлення строку на подачу до суду заяви з вимогами до боржника у справі про неплатоспроможність, в якій просить поновити тридцятиденний строк на подачу до суду заяви з вимогами до боржника у справі про неплатоспроможність. Ухвалою господарського суду Харківської області від 28 червня 2022 року задоволено заяву К. про поновлення строку на подачу до суду заяви з вимогами до боржника у справі про неплатоспроможність; поновлено К. строк на подачу до суду заяви з вимогами до боржника у справі про неплатоспроможність [8].

Проте уже на початку 2023 року Верховний Суд наголосив, що строк, передбачений ст. 45 КУзПБ, є присікальним і поновленню не підлягає. Так, у постанові від 19 січня 2023 року у справі № 902/207/22 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду вказав наступне. Предметом касаційного пере-

гляду у цій справі є касаційні скарги кредиторів з вимогами про скасування постановленої судом за результатом розгляду їх вимог ухвали суду першої інстанції, після її перегляду та залишення без змін судом апеляційної інстанції, в частині відмови у задоволенні клопотань про поновлення визначеного ч. 1 ст. 45 КУзПБ строку на заявлення грошових вимог до боржника та зміни оскарженої ухвали в частині визнання грошових вимог без права вирішального голосу на зборах та комітеті кредиторів з наданням скаргникам права вирішального голосу. Ухвалення судами попередніх інстанцій оскаржених судових рішень в наведеній частині (відмови у задоволенні клопотання про поновлення пропущеного строку на заявлення вимог), з урахуванням положень абз. 3 ч. 4 ст. 45 КУзПБ, юридичним наслідком має вплив на наявність/відсутність у скаргників права вирішального голосу на зборах та комітеті кредиторів. Тобто має безпосередній вплив на право скаргників як конкурсних кредиторів брати участь на зборах та комітеті кредиторів з правом вирішального голосу. За результатами перегляду суд дійшов висновку, що пропущений конкурсним кредитором визначений ч. 1 ст. 45 КУзПБ строк на заявлення грошових вимог до боржника не може бути поновлений судом незалежно від поважності причин його пропуску наведених заявником [9].

Виходить, що хоча загальними положеннями ГПК України і передбачено можливість поновлення процесуальних строків у випадку пропуску їх з поважних причин, але стосовно строку на заявлення кредиторами своїх грошових вимог до боржника це правило не діє. У зв'язку з цим слід погодитися з тезою про те, що «... завдяки тому, що в провадженні у справах про банкрутство діють не лише загальні норми ГПК України, а й спеціальні норми КУзПБ, а також враховуючи концентрацію у межах справи про банкрутство всіх спорів, стороною яких є боржник, провадження у справах про банкрутство цілком обґрунтовано називають «процес у процесі», адже тут діють свої «правила гри» [10, с. 30].

Поточні кредитори – це кредитори, вимоги яких виникли після відкриття провадження у справі про банкрутство. Щодо актуальних питань набуття статусу поточного кредитора, то варто зупинитися на тих випадках, коли статус поточного кредитора фізична або юридична особа може набути внаслідок визнання недійсним правочину, укладеного раніше з боржником. Річ у тім, що за звичайних умов визнання правочину недійсним тягне за собою

двосторонню реституцію, тобто кожна сторона повинна повернути іншій все, що отримала за таким правочином. Проте у випадку неплатоспроможності однієї із сторін такого правочину повернення грошових коштів, отриманих за таким правочином, може бути суттєво ускладненим. Тоді контрагенту за оспорюваним правочином доводиться набувати у справі про банкрутство статусу поточного кредитора. Але і в такому випадку, як вірно зазначає М. Гурін, саме по собі набуття контрагентом боржника статусу поточного кредитора ще не гарантує такому контрагенту відшкодування коштів, які він заплатив боржнику за правочином, визнаним недійсним [11, с. 117].

З приводу набуття контрагентом боржника за правочином, визнаним недійсним, статусу кредитора у справі про банкрутство, Н. Камша зазначає, що автоматично ця особа не стає кредитором у справі після винесення ухвали про визнання правочину недійсним, вона має саме повернути майно або кошти боржникові. Якщо майно або кошти сторона за договором поверне боржникові, він за наявності фінансових можливостей зможе розрахуватися з таким поточним кредитором (під контролем з боку арбітражного керуючого) на стадії розпорядження майном чи санації. Якщо ж розрахунок з такою особою на стадіях розпорядження майном та санації не проведено, то подати заяву про грошові вимоги до банкрута сторона за недійсним правочином зможе лише в межах ліквідаційної процедури, як і всі поточні кредитори, і її вимоги підлягають включенню до четвертої черги задоволення. До того часу, поки ця особа не поверне боржникові майно за недійсною угодою та не матиме визнаних господарським судом грошових вимог до боржника, її неможливо називати кредитором [12, с. 92–93].

Набуття статусу поточного кредитора хоч і не дає такому суб'єкту можливість суттєво впливати на хід справи про банкрутство, проте дозволяє хоча б отримати шанс на задоволення своїх грошових вимог, адже у іншому випадку після закриття провадження у справі про банкрутство вимоги кредиторів, які не заявили, крім передбачених законом винятків, вважаються погашеними.

Висновки. Звернення кредитора до господарського суду із заявою про визнання грошових вимог до боржника є однією із форм захисту прав такого суб'єкта. Набуття статусу кредитора у справі про банкрутство може відбутися двома шляхами: або через ініціювання самим креди-

тором справи про банкрутство, або через вступ кредитора у вже відкриту справу про банкрутство, яка була ініційована самим боржником або іншим кредитором (кредиторами). Виступаючи в ролі ініціюючого кредитора, такий суб'єкт одночасно з відкриттям провадження у справі про банкрутство набуває статусу повноправного учасника такої справи, але за це йому доводиться сплатити судовий збір та авансувати винагороду арбітражного керуючого. Набуття статусу кредитора у справі про банкрутство має важливе значення, оскільки з цього моменту особа набуває всіх прав учасника справи та може активно впливати на хід процедури банкрутства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ніколенко Л. М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. *Економіка та право*. 2017. № 2. С. 19–24.
2. Бутирський А. А. Значення інституту банкрутства для економічних відносин в Україні. *Матеріали круглого столу «Перші наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова»* (8 лютого 2019 р., м. Київ). 2019. С. 23–27.
3. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 06 липня 2022 року у справі № 913/288/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458876> (дата звернення: 12.10.2023).
4. Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ, Юрид. вид-во «Право України», 2023. 472 с.
5. Бутирський А. А., Ніколенко Л. М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 25–32.
6. Поляков Б. М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2011. 560 с.
7. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у постанові від 12 липня 2023 року у справі № 915/1097/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113738386> (дата звернення: 12.10.2023).
8. Ухвала Господарського суду Харківської області від 28 червня 2022 року у справі № 922/146/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104977658> (дата звернення: 10.10.2023).
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 січня 2023 року у справі № 902/207/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108653162> (дата звернення: 10.10.2023).
10. Бутирська І. Проведення у справах про банкрутство як особливий вид провадження у господарському судочинстві. *Право України*. 2021. № 4. С. 23–32.
11. Гурін М. О. Визнання недійсними правочинів боржника у процедурі банкрутства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2022. 208 с.
12. Камша Н. Проблемні питання наслідків визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство. *Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства*. Збірка наукових статей / за загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С. В. Жукова. К. : Алерта, 2019. С. 89–93.

Ярмоленко О.С. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАБУТТЯ СТАТУСУ КРЕДИТОРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань, що виникають у зв'язку із набуттям фізичними та юридичними особами статусу кредитора у справі про банкрутство.

Метою статті є теоретико-прикладне дослідження актуальних питань порядку набуття статусу кредитора у справі про банкрутство, виявлення та аналіз проблем, що виникають на практиці у цій сфері.

У статті наголошено, що звернення кредитора до господарського суду із заявою про визнання грошових вимог до боржника є однією із форм захисту прав такого суб'єкта. Набуття статусу кредитора у справі про банкрутство може відбутися двома шляхами. Перший варіант – це ініціювання самим кредитором справи про банкрутство, а другий варіант – це вступ кредитора у вже відкриту справу про банкрутство, яка була ініційована самим боржником або іншим кредитором (кредиторами).

Якщо кредитор сам ініціює справу про банкрутство боржника, то моментом набуття статусу кредитора у такій справі буде відкриття провадження у справі про банкрутство.

Аргументовано, що набуття статусу кредитора у справі про банкрутство має важливе значення, оскільки з цього моменту особа набуває всіх прав учасника справи та може активно впливати на хід процедури банкрутства. Проаналізовано судову практику у питанні про можливість кредитора оскаржувати процесуальні акти, які були прийняті у справі до моменту вступу у неї такого кредитора.

Досліджено питання про можливість поновлення 30-денного строку на заявлення кредиторських вимог до боржника. Розкрито актуальні питання набуття статусу поточного кредитора у справі про банкрутство. Наголошено, що набуття статусу поточного кредитора хоч і не дає такому суб'єкту можливість суттєво впливати на хід справи про банкрутство, проте дозволяє хоча б отримати шанс на задоволення його грошових вимог.

Ключові слова: банкрутство, кредитор, ініціюючий кредитор, конкурсний кредитор, поточний кредитор, присікальний строк, господарський суд, господарський процес.

Iarmolenko O.S. CURRENT ISSUES OF ACQUIRING THE STATUS OF A CREDITOR IN A BANKRUPTCY CASE

The mere fact of the existence of an outstanding debt is not enough for the creditor to be able to force the debtor to repay his debt: for the compulsory collection of the debt, the creditor should apply to the court in order of injunctive or claim proceedings. The creditor's receipt of the executive document also does not guarantee the creditor that his demands will be satisfied, because during the enforcement of the court decision it may turn out that the debtor's assets are not sufficient to repay the debt. In such a case, the only option left to such a creditor is to initiate bankruptcy proceedings against such a debtor or to enter as a creditor in already initiated bankruptcy proceedings.

The article is devoted to the study of topical issues that arise in connection with the acquisition of creditor status by individuals and legal entities in a bankruptcy case.

The purpose of the article is a theoretical-applied study of topical issues of the procedure for acquiring creditor status in a bankruptcy case, identification and analysis of problems arising in practice in this area.

The article emphasizes that the creditor's appeal to the commercial court with a statement on the recognition of monetary claims against the debtor is one of the forms of protection of the rights of such an entity. Acquiring the status of a creditor in a bankruptcy case can happen in two ways. The first option is the initiation of the bankruptcy case by the creditor himself, and the second option is the entry of the creditor into the already opened bankruptcy case, which was initiated by the debtor himself or another creditor (creditors).

If the creditor himself initiates the debtor's bankruptcy case, the moment of acquisition of creditor status in such a case will be the opening of bankruptcy proceedings.

It is argued that acquiring the status of a creditor in a bankruptcy case is important, since from this moment on a person acquires all the rights of a participant in the case and can actively influence the course of the bankruptcy procedure. The judicial practice on the issue of the possibility of the creditor to appeal the procedural acts that were adopted in the case before the entry of such a creditor into it was analyzed.

The issue of the possibility of renewing the 30-day period for filing creditor claims against the debtor has been studied. It is argued that although the general provisions of the Economic Procedural Code of Ukraine provide for the possibility of renewing procedural terms in case of missing them for good reasons, this rule does not apply to the deadline for creditors to declare their monetary claims against the debtor.

Current issues of acquiring the status of a current creditor in a bankruptcy case are revealed. It is emphasized that the acquisition of the status of a current creditor, although it does not give such an entity the opportunity to significantly influence the course of the bankruptcy case, nevertheless allows at least a chance to satisfy its monetary demands.

Key words: bankruptcy, creditor, initiating creditor, bankruptcy creditor, current creditor, limitation period, economic court, economic process.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Брижань Ю.В.,

аспірант кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету

УДК 349.2

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.7

МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Вступ. У сучасних соціально-економічних умовах в Україні зберігається тенденція до збільшення кількості колективних трудових спорів (конфліктів), що вимагає пошуку, розробки та вдосконалення ефективного механізму їх вирішення. Одним із таких ефективних способів вирішення трудових спорів, в тому числі колективних, у світовій практиці визнана медіація. В Україні на законодавчому рівні поняття медіації закріплено в Законі України «Про медіацію». Водночас правове регулювання вирішення колективних трудових спорів здійснюється переважно нормами Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», який не визначає такого терміну як медіація. Натомість даний закон передбачає, що вирішення таких спорів здійснюється незалежним посередником, примирною комісією або трудовим арбітражем із залученням Національної служби з посередництва і примирення, діяльність якої багатьма науковцями розглядається як посередництво, що за своєю природою є близьким до медіації. З огляду на це, актуальними є питання застосування медіації в колективних трудових спорах, зіставлення медіації та спеціальних примирних процедур вирішення колективних трудових спорів та, як наслідок, визначення місця спеціалізованих – трудовій – медіації в українському правовому полі.

Актуальність теми також обумовлена тим, що 23 червня 2022 року країни-члени Європейського Союзу проголосували за надання Україні статусу країни кандидата на вступ до Європейського Союзу. Ця подія має надати додаткового поштовху для подальшого розвитку медіації в Україні, як альтернативного способу вирішення колективних трудових спорів.

Аналіз досліджень і публікацій. У науці трудового права проблеми медіації розглядалися в роботах Л.П. Амелічевої, Р.Я. Бутинської, О.В. Гоц-Яковлевої, С.І. Запари, В.О. Кабанець,

Л.Д. Меніва, В.П. Мельника, Т.О. Подковенко, О.Г. Середи, А.Ю. Старченко. Однак попри те, що питанню медіації в трудових відносинах приділено значну увагу у вітчизняній правовій науці, здебільшого досліджено питання застосування медіації при розгляді індивідуальних трудових спорів. Натомість питання застосування медіації в колективних трудових спорах, на нашу думку, недостатньо висвітлено у вітчизняній науці трудового права.

Метою дослідження є правовий аналіз застосування медіації при вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів) за законодавством України; **завданнями:** охарактеризувати поняття медіації та підстави застосування спеціалізованої (трудової) медіації в колективних трудових спорах, дати визначення трудовій медіації, порівняти медіацію та спеціальні примирні процедури вирішення колективних трудових спорів.

Виклад основного матеріалу. Медіація – це один із видів альтернативного врегулювання спорів (конфліктів). Термін «медіація» є українською транскрипцією англійського слова *mediation* – «посередництво», яке в наукових дослідженнях виводиться від латинських слів: «*mediatio*» («посередництво») і «*mediare*» («бути посередником»).

Медіація – це визнана світовою практикою процедура врегулювання спору шляхом переговорів сторін спору за допомогою одного чи кількох нейтральних посередників (медіаторів) [4, с. 153].

Медіація в сучасному її розумінні почала розвиватися у другій половині ХХ ст., насамперед у англо-американській правовій сім'ї, а згодом знайшла своє нормативно-правове закріплення й у континентальній Європі. Перші спроби застосування медіації, як правило, мали місце лише при вирішенні спорів, що виникали у сфері родинних, сімейних стосунків [17, ст. 39].

Наразі медіація в зарубіжних країнах використовується при вирішенні широкого кола спорів, починаючи від сімейних конфліктів і закінчуючи складними багатосторонніми конфліктами у комерційній та публічній сферах.

Сучасний досвід багатьох розвинутих країн показує, що медіація є ефективним, фінансово заощадливим і своєчасним способом досягнення консенсусу у порівнянні з вирішенням спору в судовому порядку. Медіація допомагає сторонам конфлікту за допомогою медіатора налагодити комунікацію та обрати той варіант рішення, який задовольнить інтереси і потреби обох учасників спору. Такий варіант вирішення конфлікту сприяє ефективному поширенню в суспільстві культури мирного врегулювання спорів, дозволяє знизити навантаження на суди, скоротити строки розгляду справ, зменшити витрати сторін на правову допомогу та судовий процес у цілому, що для України є актуальною потребою. Адже в умовах дефіциту суддівських кадрів усталена традиція українців звертатися з будь-якого спору до суду призводить до перевантаженості цих установ, що, у свою чергу, негативно впливає на оперативність та якість розгляду справ, а також на кількість невирішених судових справ.

Тривалий час механізми медіації в Україні впроваджувалися за відсутності профільного закону. Попри це, за останні десятиліття в Україні вдалося накопичити значний досвід для впровадження на законодавчому рівні інституту медіації – створювалися центри медіації, проходили навчання медіаторів, використовувалися різні схеми взаємодії державних органів. Високою активністю, спрямованою на врегулювання медіації, відзначилися і суб'єкти законодавчої ініціативи. Так, починаючи з 2010 року, у Верховній Раді України було зареєстровано десять законопроектів з питання медіації. Водночас можливість звернутися до медіації була закріплена на законодавчому рівні ще до ухвалення профільного закону, зокрема, в законах України «Про безоплатну правову допомогу», «Про соціальні послуги». Наслідком цього була поступова інтеграція в правову систему України інституту медіації.

Врешті-решт, після тривалого та дуже непростого шляху підготовки та оформлення у відповідний законопроект був ухвалений Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-ІХ (далі – Закон № 1875-ІХ), який набув чинності 15 грудня 2021 року.

Даним законом визначено, що медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, струк-

турована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [13].

З прийняттям Закону № 1875-ІХ нового поштовху набуває розвиток медіації в трудових відносинах (трудова медіація). Ще до прийняття профільного закону медіація в трудових відносинах не залишилася поза увагою вітчизняних науковців. Науковцями акцентувалася увага на тому, що не можна вважати нормальним станом, коли вітчизняне законодавство не регулює питання медіації, зокрема в трудовому праві, за умови постійних дискусій щодо реформування української правової системи для наближення її до європейських моделей [6, с.82].

Тому з прийняттям Закону № 1875-ІХ знову набуло актуальності питання: чи є можливим застосування медіації в трудових спорах. Для надання відповіді на це питання слід, перш за все, звернутися до положень Закону № 1875-ІХ.

Законом № 1875-ІХ передбачено, що процедура медіації може застосовуватися з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим).

Тобто Законом № 1875-ІХ прямо передбачено можливість застосування медіації в трудових спорах. Ба більше, Законом України «Про медіацію» було доповнено Розділ XV Кодексу законів про працю України «Індивідуальні трудові спори» статтею 222¹, яка передбачає, що трудовий спір між працівником і власником або уповноваженим ним органом незалежно від форми трудового договору може бути врегульовано шляхом медіації відповідно до Закону України «Про медіацію» з урахуванням особливостей, передбачених цим кодексом [5].

Водночас Закон № 1875-ІХ не містить положень, які б детально регулювали застосування та особливості трудової медіації так само, як і будь-яких інших спеціалізованих видів медіації. Як зазначає Л.Д. Романадзе, відмінною ознакою Закону України «Про медіацію» є його рамковість – він визначає основні терміни, окреслює сферу застосування, закріплює основоположні принципи медіації, розкриває питання статусу медіатора та проведення медіації, а також вносить мінімальні зміни до законодавства.

Оскільки Законом фактично унормовується те, що вже багато років функціонує, перед законодавцем стояла досить складна задача – віднайти баланс у правовому регулюванні, який би сприяв надалі розвитку медіації завдяки правовій визначеності, але водночас був позбавлений надмірної деталізації, яка є згубною для її розвитку. І саме рамковість Закону дозволила досягти цього балансу [16, с. 844–845].

Таким чином, можна дійти висновку, що рамковість Закону № 1875-IX надає широкі можливості для застосування медіації в різних галузях права. На основі відповідного навчання, власного досвіду та навичок медіатори у своїй діяльності набувають певної спеціалізації (цивільне та господарське право, міжнародний комерційний арбітраж, сімейні спори, комерційні спори, трудові спори тощо), відомості про яку обов'язково мають міститися у реєстрі медіаторів (така вимога закріплена у Законі № 1875-IX).

За визначенням Л.Д. Меніва, медіація, як спосіб вирішення трудових спорів, – це правовий процес, що ініціюється суб'єктами трудових правовідносин щодо залучення нейтрального медіатора (посередника) для забезпечення переговорів з метою досягнення спільного консенсусного вирішення трудового спору [9, с. 183].

Медіація трудових спорів є одним із найефективніших способів для встановлення продуктивних відносин між суб'єктами трудового права. Медіації трудових спорів притаманні усі ознаки, які властиві інституту медіації взагалі. Водночас специфіка трудових відносин зумовлює певні особливості трудової медіації.

Так, медіація проводиться за взаємною згодою сторін трудового спору, тобто вона є добровільною. Однак на практиці медіація переважно ініціюється роботодавцем, оскільки він має бути зацікавлений у якнайшвидшому врегулюванні трудового спору (конфлікту) з метою підтримання сприятливого мікроклімату в трудовому колективі, збереження часу, грошей, уникнення перевірок та розголосу про трудовий спір, який може вплинути на його репутацію [9, с. 183]. Незважаючи на те, що роботодавець є сильною стороною трудових відносин, під час трудового спору (особливо пов'язаного зі звільненням працівника) баланс сил нерідко змінюється на користь працівника [2 с. 149]. Специфічною ознакою медіації є конфіденційність, яка є важливою, перш за все, для роботодавця, для якого медіація залишається єдиним способом конфіденційного вирішення спору, збереження престижу і ділової репутації.

Специфіка вирішення трудових спорів (конфліктів) шляхом медіації зумовлена тим, що відносини між суб'єктами трудового права передбачають можливість конфлікту через різницю їхніх інтересів, які часто є діаметрально протилежними [7, с. 345]. Разом з тим, як наголошує Мельник В.П., трудовий спір не завжди пов'язаний саме із протилежністю поглядів певного явища сторонами, більш доцільно говорити про їх неоднаковість. Отже, медіація покликана знайти серед великої кількості шляхів той, який підходить в даній ситуації конкретним сторонам конфлікту. Тому завдання медіатора полягає у тому, щоб показати, що інтереси обох сторін можуть бути задоволені без нанесення шкоди інтересам іншої, дозволити сторонам почути одна одну й прийти до спільного рішення самостійно [8, с. 9–10].

Однак, якщо питання про можливість застосування медіації в індивідуальних трудових спорах не викликає жодних сумнівів, то актуальним залишається питання щодо застосування медіації при врегулюванні колективних трудових спорів.

Основним законом, який здійснює правове регулювання вирішення колективних трудових спорів, є Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року.

До прийняття Закону № 1875-IX в наукових дослідженнях зустрічалась думка, що процедура медіації може застосовуватися тільки до індивідуальних трудових спорів, а до колективних трудових спорів – ні [17, с. 41]. Можливо, вищезгадана точка зору була зумовлена тим, що Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» визначені спеціальні органи, уповноважені вирішувати колективні трудові спори: примирна комісія та трудовий арбітраж, передбачено також залучення незалежного посередника та Національної служби посередництва та примирення – постійно діючого державного органу, створеного для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів.

Із процедур вирішення колективних трудових спорів має деякі ознаки медіації саме примирна процедура, тобто вирішення таких спорів у примирних комісіях, особливо коли під час її проведення йде залучення до участі незалежного посередника.

Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» визначено, що незалежним посередником

є визначена за спільним вибором сторін особа, яка сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у виробленні примирною комісією взаємоприйняттого рішення.

Таким чином, процедури залучення посередника при вирішенні колективних трудових спорів також певним чином можна охарактеризувати як медіаційні, однак такий посередник все ж не є медіатором. Адже, по-перше, підготовка посередника, формування списків посередників здійснюється Національною службою посередництва і примирення [11], а медіатором відповідно до Закону № 1875-IX може бути фізична особа, яка пройшла базову підготовку медіатора в Україні або за кордоном, яку здійснюють суб'єкти освітньої діяльності. По-друге, як передбачено законом «Про медіацію», медіатор на відміну від посередника не може надавати сторонам спору рекомендації щодо прийняття рішення по суті конфлікту. По-третє, незалежний посередник залучається на засідання примирної комісії лише у разі потреби, тобто він не є обов'язковим учасником процесу вирішення колективного трудового спору на таких примирних процедурах, і його залучення не означає можливості вирішення колективного трудового спору без створення примирної комісії чи трудового арбітражу.

Медіативні ознаки властиві також діяльності Національної служби посередництва та примирення (далі – НСПП). Саме на НСПП покладена виключна місія забезпечувати і організовувати примирення і посередництво між конфліктуєчими сторонами трудових відносин, вирішення колективних трудових спорів в Україні [1].

Відповідно до частини третьої статті 15 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» рішення Національної служби посередництва та примирення мають рекомендаційний характер і повинні розглядатися сторонами колективного трудового спору (конфлікту) та відповідними центральними або місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування. Можна вважати, що НСПП – це умовний медіатор, який не бере безпосередньої участі у спорі, що функціонує на постійній основі за кошти державного бюджету [18].

Однак між медіацією і діяльністю НСПП є суттєві відмінності. Як зазначає Гоц-Яковлева О.В., хоч рішення НСПП і носять рекомендаційний характер, тим не менше, сторони не самі виробляють рішення, а розглядають те,

що їм запропонує посередник, до того ж, рекомендаційне рішення можна не виконувати, а це означає продовження конфлікту. Натомість, медіатор сприяє виробленню сторонами такого рішення, яке б було прийнятне для кожної з них і яке б вони добровільно виконали [3, с. 68–69].

Таким чином, з огляду на те, що примирні процедури є основним способом вирішення колективних трудових спорів, за винятком випадків прямо передбачених законом, і якщо медіацію розглядати як максимально широке «збірне поняття», що охоплює всі можливі варіанти примирних процедур за участю посередника, то примирні процедури вирішення колективних трудових спорів можна віднести до медіації. Однак, на думку Бутинської Р.Я., такий підхід не дає змоги визначити суть медіації та необгрунтовано вводить до цього поняття надто широке коло процедур і форм врегулювання конфліктів, різних за своєю природою [2, с. 147].

На жаль, серед альтернативних способів вирішення колективних трудових спорів, які забезпечує НСПП, медіація чинним законодавством прямо не передбачена.

Водночас аналіз Закону України «Про медіацію» дозволяє дійти висновку, що заборони застосування її процедур до вирішення колективних трудових спорів в законі немає. Навпаки, Закон «Про медіацію» прямо зазначає, що його дія поширюється на будь-які суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), зокрема, трудових.

Деякі попередні проекти законів про медіацію містили обмеження, що медіаційні процедури не застосовуються до вирішення колективних трудових спорів, що викликало обгрунтований подив [2, с. 147]. В Законі № 1875-IX таких обмежень немає, що абсолютно виправдано та дозволяє при вирішенні колективних трудових спорів застосовувати не лише спеціальні примирні процедури, а й медіацію. Адже головна мета всіх примирних процедур – вирішити конфлікт між сторонами. А для цього можливе використання будь-яких процедур, не заборонених законодавством.

Залучення медіатора в такому випадку може стимулювати вирішення колективного трудового спору, оскільки рішення про застосування процедури медіації для вирішення колективного трудового спору приймається сторонами спору добровільно і свідчить про реальність бажання сторін вирішити спір,

враховуючи інтереси кожної сторони. Угода за результатами медіації (тобто угода, що фіксує результат домовленості сторін медіації) складена самими сторонами спору з урахуванням їх інтересів і належить до виконання на основі принципів добровільності та добросовісності сторін. При вирішенні спору за допомогою медіації досягнуті домовленості, як правило, виконуються сторонами і є більш довговічні.

Однак, на нашу думку, все ж таки питання залучення медіатора до вирішення колективного трудового спору має суперечливі та нерегульовані моменти з огляду на обов'язковість створення примирної комісії або трудового арбітражу. Тобто, на нашу думку, можливим і доцільним є застосування процедури трудової медіації ще на стадії розгляду роботодавцем вимог найманих працівників. Залучення на цій стадії медіатора створить додаткові можливості для запобігання виникненню колективного трудового спору (конфлікту).

Однак після моменту виникнення колективного трудового спору, у строк, визначений Законом «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», повинна бути створена примирна комісія або трудовий арбітраж та залучено до вирішення спору НСПП. Подальша участь медіатора у вирішенні колективного трудового спору в такому випадку можлива лише одночасно з діяльністю примирної комісії (трудоного арбітражу), а в такому випадку постає питання: чи можуть сторони спору за допомогою медіатора і надалі самостійно врегулювати спір, чи такий спір має вирішуватися вже виключно примирною комісією (трудогим арбітражем)?

Таким чином, на сьогодні не можна говорити про наявність повністю сформованого механізму застосування медіації при розв'язанні колективних трудових спорів, що обумовлено, перш за все, недосконалим правовим регулюванням, коли Закон України «Про медіацію» не передбачає обмежень для медіації при вирішенні колективних трудових спорів, а спеціальне законодавство у цій сфері жодним чином не обмовилося про можливість застосування цього інструменту.

В цьому аспекті слід звернути увагу на проєкт закону «Про колективні трудові спори», що опублікований на сайті Національної служби посередництва і примирення [12], в якому запропоновано поняття трудової медіації та є пряме посилання на Закон України «Про медіацію», як правову основу для вирішення колективного трудового спору шляхом проведення медіації.

Так, трудова медіація визначається цим законопроєктом як спосіб вирішення трудового спору шляхом проведення позасудової, добровільної, конфіденційної, структурованої процедури, під час якої сторони такого спору за допомогою трудового медіатора (медіаторів) намагаються врегулювати спір.

На нашу думку, попри те, що предметом регулювання даного законопроєкту є колективні трудові спори, його автори під поняттям трудової медіації розуміють механізм вирішення будь-якого трудового спору: як колективного, так і індивідуального. Така концепція є законним результатом процесу впровадження в українському правовому полі інституту трудової медіації.

Трудогим медіатором згідно з законопроєктом є медіатор, який має досвід та/або пройшов спеціалізовану підготовку у сфері вирішення трудових спорів, і обирається за взаємною згодою сторонами колективного трудового спору зі списку трудових медіаторів, що формує НСПП. Цікавим є положення цього законопроєкту, яким надається право сторонам колективного трудового спору за взаємною згодою обрати не трудового медіатора, а й будь-якого медіатора, який має такий статус відповідно до Закону № 1875-ІХ, тобто, сторонам колективного трудового спору надаються широкі можливості у виборі медіатора для вирішення спору, не обмежуючись списками трудових медіаторів, які формує НСПП.

Наразі щодо даного законопроєкту тривають суспільні обговорення, круглі столи та наради у різних регіонах, що проводяться відділеннями НСПП за участі органів виконавчої влади, науковців, суддів, викладачів вищих навчальних закладів. Законопроєкт був представлений на засіданні Комітету Верховної Ради з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів та було прийнято рішення про створення на базі Комітету робочої групи з доопрацювання цього законопроєкту [10].

Також протягом вересня-жовтня 2023 року відбулося чотири засідання робочої групи з розробки Професійного стандарту «Трудовий медіатор (медіатор з трудових спорів)» [10; 15]. Метою засідань робочої групи є створення професійного стандарту для трудового медіатора, що полягає в установленні чітких та стандартних вимог до компетенцій, навичок, знань, які повинен мати трудовий медіатор для ефективного та професійного виконання своїх обов'язків.

Висновки. Медіація є ефективним способом вирішення трудових спорів. І попри відсутність в законодавстві України нормативного закріплення, можна говорити про наявність в українському правовому полі поняття медіації у сфері трудових відносин або трудової медіації. Дане поняття включає в себе механізм вирішення як індивідуальних, так і колективних трудових спорів. Однак, оскільки наразі не можна говорити про наявність повністю сформованого механізму застосування медіації при розв'язанні колективних трудових спорів, то подальший розвиток інституту трудової медіації в українському правовому полі пов'язаний, перш за все, з ухваленням нового закону, який би врегулював питання вирішення колективних трудових спорів із застосуванням медіації, а також з розробкою та затвердженням Професійного стандарту «Трудовий медіатор». В основу законодавчих змін має бути покладено проект закону «Про колективні трудові спори», розроблений за участі Національної служби посередництва і примирення. Ухвалення законопроекту дасть змогу запровадити в Україні ефективний порядок вирішення колективних трудових спорів та розширить можливості розвитку інституту медіації у сфері трудових відносин або трудової медіації.

На нашу думку, одночасно з ухваленням закону «Про колективні трудові спори» доцільно внести зміни до Кодексу законів про працю України і закріпити в ньому термін «трудова медіація» та деталізацію механізму його застосування при вирішенні індивідуальних трудових спорів. В цьому аспекті заслуговують також на увагу пропозиції щодо надання НСПП певних повноважень та функцій, спрямованих на забезпечення трудової медіації не тільки в колективних, а й в індивідуальних трудових спорах [1]. Таке розширення повноважень НСПП може сприяти подальшому становленню інституту трудової медіації, однак дане питання потребує додаткового вивчення, є актуальною темою для подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амелічева Л.П. Щодо інституційно-функціонального забезпечення медіації у сфері трудових правідносин. *Академічні візії*. 2022. Випуск 13. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8233697> (дата звернення: 02.10.2023).
2. Бутинська Р.Я. Медіація у трудовому праві України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 3. С. 146–150. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4410> (дата звернення: 02.10.2023).
3. Гоц-Яковлева О.В. Медіація як можливий спосіб вирішення колективних трудових спорів (конфлік-

тив). *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-річчю з дня народж. чл.-кор. НАПрН України, акад. Міжнар. кадр. акад., Заслуж. діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. Процевського О. І. (Харків, 21 трав. 2022 р. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди). С. 67–69. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/7725> (дата звернення: 02.10.2023).

4. Запара С. І. Перспективи судової медіації в контексті розвитку альтернативних способів вирішення спорів в Україні. *Вісник Сумського національного аграрного університету: науковий журнал*. 2017. № 3. С. 153–158. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/5582> (дата звернення: 11.09.2023).

5. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 р. № 322-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 18.09.2023).

6. Корнесюк М.В., Жура В.А., Степанюк К.І. Щодо питання про медіацію як альтернативний спосіб вирішення трудових спорів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 6, том 1. С. 80–84. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2020/6/tom_1/17.pdf (дата звернення: 18.09.2023).

7. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / Т. Білик та ін.; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: «Екологія», 2019. 454 с.

8. Мельник В.П. Медіація як альтернативний спосіб вирішення трудових спорів: науково-практичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2022. № 1(24). С. 1–19. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2022/n1/22mvnpna.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).

9. Менів Л.Д. Урегулювання трудових спорів шляхом медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: *Право*. 2022. № 7. С. 181–185. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.30> (дата звернення: 28.09.2023).

10. Національна служба посередництва і примирення. Новини. URL: <https://www.nspp.gov.ua/home/struktura-nspp-6> (дата звернення: 23.09.2023).

11. Про затвердження Положення про посередника: наказ Національної служби посередництва і примирення від 18.11.2008 № 133. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0133299-08#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

12. Про колективні трудові спори. Проект Закону. URL: <https://www.nspp.gov.ua/novini/17381-oprilyudnennya-zakonoproektu-pro-koлективni-trudovi-spori> (дата звернення: 09.10.2023).

13. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 11.09.2023).

14. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.09.2023).

15. Профспілка працівників агропромислового комплексу України. Новини. URL: <http://profapk.org.ua/news> (дата звернення: 23.09.2023).

16. Романадзе Л. Д. Значення та основні положення Закону України «Про медіацію». *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національ-*

ного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 844–847. URL: <https://hdl.handle.net/11300/20374> (дата звернення: 27.09.2023).

17. Серeda О. Г. Медіація (посередництво) як альтернативний спосіб вирішення трудового спору.

Право та інновації. 2017. № 2. С. 38–45. URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Sereda18.pdf> (дата звернення: 11.09.2023).

18. Шумило М. Медіація як інструмент вирішення трудових спорів: невичерпний ресурс для розв'язання судової системи. *Юридична газета online*. 2020. URL: <http://bit.ly/38nXuLQ> (дата звернення: 11.10.2023).

Брижань Ю.В. МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Наукова стаття присвячена питанню медіації як способу вирішення колективних трудових спорів. У роботі розглядаються поняття та основні ознаки медіації, надається коротка характеристика розвитку та законодавчого регулювання медіації в Україні.

Автором проаналізовано законодавчі підстави застосування медіації в трудових спорах та зроблено висновок про наявність в українському правовому полі окремого виду медіації – трудової. Зазначається, що можливість застосування медіації в індивідуальних трудових спорах не викликає жодних сумнівів, однак актуальним залишається питання щодо застосування медіації при врегулюванні колективних трудових спорів.

В роботі здійснено порівняння медіації та спеціальних примирних процедур вирішення колективних трудових спорів, визначено їх спільні та відмінні риси, на підставі чого стверджується, що на сьогодні не можна говорити про наявність повністю сформованого механізму застосування медіації при розв'язанні колективних трудових спорів. Зазначене обумовлено недосконалим правовим регулюванням, коли Закон України «Про медіацію» не забороняє медіацію при вирішенні колективних трудових спорів, а спеціальне законодавство у цій сфері не містить положень про застосування цього інструменту.

Автором проаналізовано основні положення законопроекту «Про колективні трудові спори» та зроблено висновок, що його автори під поняттям трудової медіації розуміють механізм вирішення як колективних, так і індивідуальних трудових спорів. Зроблено висновок, що ухвалення даного законопроекту, а також затвердження професійного стандарту «Трудовий медіатор» дасть змогу запровадити в Україні ефективний порядок вирішення колективних трудових спорів та розширить можливості розвитку інституту трудової медіації.

Ключові слова: медіація, трудові відносини, примирні процедури, колективні трудові спори, трудовий медіатор, незалежний посередник.

Bryzhan Yu.V. MEDIATION AS A WAY OF RESOLVING COLLECTIVE LABOR DISPUTES

The scientific article is devoted to the issue of mediation as a way to resolve collective labor disputes. The article describes the concepts and main features of mediation and provides a description of the development and legislative regulation of mediation in Ukraine. It was concluded that the framework of the Law of Ukraine «On Mediation» provides wide opportunities for the application of mediation in various fields of law, particularly in labor relations.

The author analyzed the legislative grounds for using mediation in labor disputes on the basis of which the conclusion was made about the existence of a separate type of mediation in Ukrainian legislation – labor mediation. Mediation of labor disputes is one of the most effective ways to establish productive relations between subjects of labor law. However, if the possibility of using mediation in individual labor disputes does not raise any doubts, then the question of using mediation in the settlement of collective labor disputes remains relevant. Based on this, the article provides a basic description of the regulation of collective labor disputes. Thus, the Law of Ukraine “On the Procedure for Resolving Collective Labor Disputes (Conflicts)” defines special subjects authorized to resolve collective labor disputes: conciliation commission and labor arbitration also provides for the involvement of an independent mediator and the National Service of Mediation and Conciliation – a permanent state subject created for facilitating the settlement of collective labor disputes.

This article compares mediation and special conciliation procedures for resolving collective labor disputes and identifies their common and distinctive features. Thus, among the procedures for resolving collective labor disputes, the procedure for resolving such disputes in conciliation commissions has some signs of mediation, especially when an independent mediator is involved during its conduct. Mediation features are also inherent in the activities of the National Service of Mediation and Conciliation. However, today it is not possible to talk about the presence of a fully formed mechanism for the use of mediation in the resolution of collective labor disputes. This is due, first of all, to imperfect legal regulation, when the Law of Ukraine “On Mediation” does not provide for restrictions on mediation in the resolution of collective labor disputes, and special legislation in this area does not contain provisions on the use of this tool.

The author analyzed the draft of the law “On Collective Labor Disputes” and its main provisions, particularly the definition of labor mediation and labor mediator. It was concluded that the authors of the bill understand the concept of labor mediation as a mechanism for solving both collective and individual labor disputes. The adoption of this draft of the law will make it possible to introduce an effective procedure for resolving collective labor disputes in Ukraine and will expand the possibilities of resolving such disputes through the development of the institute of labor mediation.

Key words: mediation, labor relations, conciliation procedures, collective labor disputes, labor mediator, independent mediator.

УДК 349; 340.132.1; 343.851.3; 614.3

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.8

ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Вступ. Засудження осіб до позбавлення волі спричиняє зміну правового режиму регулювання ряду основних прав людини, як правило, у бік обмеження чи то позбавлення, що, безумовно тягне наслідком для реалізації суб'єктивних прав по формі, по об'єму, по змісту. Відповідно, правовий режим поширюється і на соціальні права. Разом з тим, уявляється, що не усі соціальні права можуть підпадати під режим правових обмежень чи то звужень; одночасно, постає дилема про ті права, які можуть підпадати під звуження у правозастосуванні, а які не можуть; також, постає й проблема виокремлення та розрізнення таких прав. Відтак, слід вважати, що усі ці питання є насамперед питаннями диференціації та класифікації соціальних прав засуджених до позбавлення волі, які ані в правовій доктрині, ані в чинному законодавстві не виокремлені. А тому, постає проблема у їх конкретизації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи пошук і вирішення проблем диференціації та класифікації суб'єктивних прав у вітчизняній юридичній науковій літературі, варто звернути увагу на те, що тією чи іншою мірою, вони піднімалися у наукових дискусіях, ставали предметом наукового пошуку, але дещо відокремлено від контексту соціальних прав, від галузі права «соціальне право» зокрема. *До прикладу*, проблемами диференціації переймалися такі вітчизняні вчені та практиками як от: М.І. Хавронюк, у публікації «Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа? Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення» (2009) [23, с. 147–151]; А. Панченко у публікації «Підстави диференціації правового регулювання праці у важких, шкідливих та небезпечних умовах (ВШНУП)», (2020) [14]; Н. Антонюк, у ряді своїх публікацій: «Диференціація кримінальної відповідальності у правових інститутах звільнення від покарання чи його відбування» (2020)

[1, с. 272–277], «Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України» (2023) [2], тощо; Т.А. Коляда «Проблема диференціації правового регулювання праці» (2003), тощо [13, с. 93–97]. Тобто, як бачимо, дійсно, науковий фокус пошуку і вирішення проблем диференціації стосувався певного галузевого рівня, а саме «кримінального права» та «трудового права».

Попри це, питання диференціації доволі системно обговорювались і на науково-практичних заходах (конференціях), де були підняті якраз проблеми «диференціації», але в межах трудового права та права соціального забезпечення [8]. А саме: посеред представників трудового права та права соціального забезпечення, питання диференціації було предметом диспуту Г.І. Чанишевою («Наявність сімейних обов'язків як підстава диференціації правового регулювання», 2014 р.) [21, с. 51–53]. Слід звернути увагу і на дослідження в періодичних виданнях із трудового права та права соціального забезпечення. Так, М.І. Іншин підходив до проблеми з точки зору «Поняття диференціації правового регулювання в сфері державної служби України» (2002 р.) [11, с. 136–143; 12], А.К. Бойко в контексті «Єдність та диференціація норм трудового права, що регулюють відносини із працевлаштування молоді» (2018 р.) [3, с. 97–100], К.С. Режиченко щодо фокусу на «Єдність та диференціація правового регулювання праці працівників закладів вищої освіти» (2018) [17, с. 53–58], тощо. Як бачимо, присутні такі елементи як «єдність і диференціація», тобто, вони розглядаються як парні правові феномени.

Натомість диференціації саме соціальних прав засуджених до позбавлення волі системно, приділена увага не була. Відтак, попри сутнісний підхід до проблем диференціації, постає проблема, яка стосується галузевої приналежності того чи іншого соціального права до конкретної галузі права. Для більш точнішого

з'ясування галузевої та міжгалузевої проблематики, варто проаналізувати суть галузі права як юридичної конструкції, звернути увагу на місце у тій чи іншій галузі конкретного соціального права, визначити колізії та їх наслідки.

Мета дослідження полягає у розв'язанні проблеми диференціації соціальних прав засуджених до позбавлення волі та проблеми їх класифікації. Вирішення цієї проблеми надасть можливість забезпечити ефективність реалізації соціальних прав засуджених до позбавлення волі, посилити гарантії їх захисту, а також сприятиме соціалізації засуджених в ході відбуття покарання з досягненням його мети «виховання та перевиховання» (як частина вимоги-мети ч. 2 ст. 65 КК України).

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи проблеми диференціації соціальних прав засуджених до позбавлення волі, насамперед, важливо звернути увагу на правову природу та існуючу класифікацію соціальних прав, яка закріпилася у правовій доктрині.

Так як зазначається у навчально-науковій літературі, громадянські, або як їх інколи іменують, особистісні права — це саме ті загально-визнані світовим співтовариством блага й імунітети (умови життя), яких може домагатися особистість від держави для забезпечення свого фізичного існування, збереження, розвитку і захисту своєї індивідуальності. Призначення громадянських прав — забезпечення свободи й автономності індивіда, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного зовнішнього втручання, насамперед з боку держави, її органів і посадових осіб [7, с. 53].

За своєю суттю, соціальні права є права людини, якій необхідні такі для повноцінної участі її в житті суспільства [4, с. 783]. За своєю правовою характеристикою вони включають, принаймні, право на освіту і право на створення та утримання сім'ї, проте багато таких прав часто вважаються громадянськими: наприклад, право на відпочинок, охорону здоров'я, недоторканність приватного життя і відсутність дискримінації [9]. Тобто, на енциклопедичному рівні певна диференціація їх визначається. Але її знову ж таки не достатньо, для класифікації соціальних прав засуджених до позбавлення волі.

Не було б зайвим зазначити і те, що характерним для соціальних прав є те, що на відміну від прав першого покоління, які визначаються як негативні права (оскільки реалізація таких прав потребує захисту від втручання держави), то, соціальні права отримали назву позитивних

прав, оскільки вимагають певних активних дій з боку органів держави в інтересах особи щодо створення програм та упровадження відповідного організаційно-правового та фінансового механізмів для їх забезпечення. Вважається, що задача держави складається в тому, щоб створювати соціальні програми, вести організаційну та господарську діяльність, яка б давала змогу гарантувати та робити реальними проголошені нею соціальні права [4, с. 783–784]. Беручи до уваги такий аспект, можливо звернути увагу на те, що позитивність соціальних прав апелює до держави для створення нею певних благ. З іншого боку, сама «апеляція» вимагає чіткості того, що саме слід державі буде необхідно «упровадження відповідного організаційно-правового та фінансового механізмів для їх забезпечення»? А ці питання очевидно не можуть бути вирішені без виокремлення та систематизації, в основі якої лежить диференціація та класифікація. Відтак, предмет «делегування», «апеляції» тощо відсутній на достатньо чіткому та зрозумілому рівні. А отже, доводиться, що засуджені до позбавлення волі залишаються у такому разі без прав, без правового регулювання, без захисту, а, відтак, без надання можливості та забезпечення такої можливості з боку держави «виправитись та попередити правопорушення». Як наслідок, уся державна так би мовити «машина» із кримінальним переслідуванням, із розглядом судом кримінальної справи, засудженням, із виконанням вироку суду зокрема, зводиться нанівець. Отож, за такої умови, такі ризики таки проявляються.

В підтвердження тісного зв'язку соціальної складової із державою та правопорядком, доречно звернути увагу на наступні аргументи, які викладені у тих чи інших дослідженнях, правовій доктрині тощо.

Так, у підручнику із теорії права М.І. Козюбри доволі показово звертається увага на те, що окрема людина поза соціумом, без взаємодії з іншими ні в стародавні часи, ні нині виконати ці завдання не в змозі. Свідомо чи інстинктивно люди були змушені узгоджувати свою поведінку один з одним для досягнення як спільної, так і окремої мети. Саме через злагодженість своєї поведінки люди отримали можливість задовольняти свої потреби та інтереси як цілі свого існування. Ознака узгодженості з іншими характеризує таку поведінку, як «соціальну». Умови спільного існування не лише зумовлювали поведінку людини, а й вимагали від неї відповідної поведінки, впливаючи на неї за допомогою

різних засобів. Безпосередній процес цілеспрямованого впливу на поведінку людей становить поняття соціального регулювання [7, с. 80].

О.В. Турута досліджуючи проблеми соціальних прав людини в Україні приходить до висновку, що соціальні права людини знайшли своє відображення в конституційних положеннях та чинному законодавстві України. Це передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина. Разом з тим, виникає проблема, оскільки обсяг державних гарантій права на соціальний захист залежить від фінансово-економічних можливостей держави, тобто надання матеріальної допомоги соціально слабким має відбуватися на основі матеріально-фінансових можливостей держави. Зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист має відповідати принципу реальності, тобто нормативно-правовими актами мають бути визначені тільки ті види та розміри соціальних виплат та інших соціальних пільг, які держава в змозі надати громадянам, виходячи зі своїх ресурсів та на основі принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави [20, с. 115].

Р.М. Дудник досліджуючи галузеву диференціацію українського права приходить до одного із таких висновків, зазначаючи, що проблема формування, виокремлення та ієрархізації галузей права залишається актуальною. Доведено необхідність наукового обґрунтування галузевої диференціації права для відокремлення у тій чи іншій сукупності правових норм у рамках їх галузевої приналежності. Встановлення та обґрунтування якісних властивостей, ознак галузі права дозволяє не тільки глибше зрозуміти сутність і різноманіття досліджуваного явища, але й показати взаємозв'язок частини і цілого, норми права і галузі права, взаємозв'язок галузей права між собою, їх цілісність та ієрархічність [6, с. 16].

Виокремлюють і диференціацію так би мовити за «соціальною» ознакою. Так, вважається, що «диференціація соціальна» походить від латинського «*differentia*» та означає «розрізнення». Вона є і процесом, і станом подрібнення певної соціальної цілісності (суспільства, організації, групи) на складові частини чи елементи (інституції, сегменти, індивіди). Як «процес» соціальна диференціація означає подрібнення певного соціуму в ході його змін, історичного розвитку, коли шляхом відокремлення, розділення, уособлення тощо утворюються нові соціальні еле-

менти (сфери і різновиди людської діяльності, типи соціальних організацій, цінності, взірці, норми тощо), які набувають певного статусу, виконуючи нові функції та ролі. А як «стан», соціальна диференціація відображає наявну гетерогенність певного соціуму, який складається з взаємопов'язаної множинності відповідних елементів, складових частин, сегментів [19].

В енциклопедії із трудового права зазначається, що диференціація трудової правосуб'єктності працівника – це встановлені державою відмінності в можливості застосування здатності до праці або професійної діяльності, в змисті й обсязі прав та обов'язків працівника, що обумовлені певними чинниками, які потребують відображення в нормах права [5, с. 115]. Очевидно, що «правосуб'єктність» включає правоздатність та дієздатність, що охоплює так чи інакше права та обов'язки учасника правовідносин. Але ж, за визначенням, яке подіється у доктрині «трудового права» питання «диференціація трудової правосуб'єктності працівника» постає як надто загальний феномен стосовно поняття «диференціації» соціальних прав. Тим більше, коли йдеться про «диференціацію» соціальних прав засуджених до позбавлення волі. Відтак, понятійний апарат із трудового права не може вважатись повноцінним для розуміння та проведення диференціації у соціальному праві стосовно суб'єктивних соціальних прав засуджених до позбавлення волі.

Попри це, А. Панченко у своїй публікації в постановці проблеми акцентує увагу на тому, що втрата потенціалу країни не змінила негативної динаміки в цілому, а причини цього залишаються незмінними протягом років незалежності України – це незадовільний стан охорони праці, невідповідність нормативно-правових актів сучасному рівню науки і техніки, зношеність обладнання, недостатність і невідповідність засобів захисту тощо, що є несприятливим явищем для України у поступі до повноправного членства у ЄС [14].

Н. Антонюк за результатами дослідження, приходить до висновку у тому, що не всі підстави звільнення від покарання чи його відбування мають значення для диференціації кримінальної відповідальності. На її думку, окремі з них сконструйовані законодавцем таким чином, що фактично характеризують диференціацію кримінально-правового впливу, як-от звільнення від покарання за хворобою для осіб, які стали неосудними під час відбування покарання. Також у чинному КК України фактично відсутне

диференціююче значення інститутів амністії та помилування через недостатнє нормативне урегулювання останніх у КК України [1, с. 276]. Також, дослідниця приходить до висновку тому, що Звільнення засудженого від відбування основного покарання з випробуванням зі збереженням застосування призначених судом додаткових покарань дозволяє розширити можливі варіанти застосування цього інституту для кращої реалізації принципу справедливості. Тому положення ст. 77 КК забезпечують диференціацію кримінальної відповідальності та більш точний і персоналізований підхід у застосуванні заходів кримінальної відповідальності до особи судом [1, с. 276]. Отже, вчена-дослідниця справедливо акцентує увагу на тому, що недостатність диференціації є проблемою неналежного законодавчого врегулювання. Таку саму проблему можливу аплікувати на контекст соціальних прав засуджених до позбавлення волі.

О. Панкевич опираючись на дослідження М.І. Лепихова та П. Рабіновича зазначає, що із поняттями «соціальний захист» та «соціальне право» тісно пов'язане поняття соціальних прав. З огляду на наведене, на її думку, всі права людини є соціальними у тому сенсі, що вони обумовлені соціумом, суспільством як за своїм змістом, так і за засобами їх здійснення. З огляду на це, несоціальних – у широкому розумінні – прав людини (особи) взагалі не існує. А ось у вузькому значенні, на нашу думку, соціальні права – це можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосовуваного за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментарного методу регулювання [18, с. 104–107; 15, с. 95]. Звісно, у даному дослідженні відображається широкий підхід до розуміння соціальних прав, і тому він не є прийнятний для нас повністю. Але, вважаємо, що такий підхід все таки відображає міждисциплінарність «соціального» елементу в суб'єктивних правах. *До, прикладу*, аналізуючи Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII (надалі – Закон № 2671-VIII від 17 січня 2019 року) можливо сказати, що соціальні послуги є диференційовані за тим чи іншим об'єктом соціальних прав. А саме: (1), прості соціальні послуги, що не передбачають надання постійної або систематичної комплексної допомоги (інформування, консультування, посередництво,

надання притулку, представництво інтересів тощо); (2) комплексні соціальні послуги, що передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо); (3) комплексні спеціалізовані соціальні послуги, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим); (4) допоміжні соціальні послуги, що надаються у вигляді натуральної допомоги (продукти харчування, предмети і засоби особистої гігієни, санітарно-гігієнічні засоби для прибирання, засоби догляду, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, організація харчування, забезпечення паливом тощо) та технічних послуг (транспортні послуги, переклад жестовою мовою тощо) [16]. Як бачимо, цей Закон у межах соціальних послуг акцентує увагу у своїх нормах на конкретні блага соціально-правового характеру, які можуть становити зміст того чи іншого соціального права.

Звідси, тобто, із такого кожного означеного вище виду соціальних послуг можливо диференціювати конкретне суб'єктивне благо, а, по суті соціальне право. Це благо складає як об'єкт правового регулювання, а відтак, може скласти зміст конкретного суб'єктивного права.

Відтак, доцільно зазначити, що питання диференціації соціальних прав на сьогодні, не знайшло належного закріплення безпосередньо стосовно тих осіб, які засуджені до позбавлення волі, і, при чому, а ні в соціальному законодавстві, ані в правовій доктрині соціального права. Відповідно, питання кримінального права та кримінально-виконавчого, чи то, кримінально-процесуального також залишається відкритим.

Відповідно до енциклопедичної довідки, соціальні права характеризуються тим, що вони є насамперед правами людини, які є необхідними для *повноцінної участі її в житті суспільства* (курсив власний Т.Ч.) [10, с. 783]. Тут слід попередньо задатись питанням про ціль та цінність соціальних прав з точки зору суспільного життя, а саме: йдеться про соціальне життя яке відбувається у правовій реальності, власне, під час відбуття покарання, чи, яке має відбутись пізніше, опісля звільнення? Очевидно, належність до людини як носія соціальних прав

не тільки цим фактором обумовлюється. Адже слід мати на увазі «абсолютність» та не абсолютність таких прав від особи носія.

Утім, не вдаючись у дискусію звернемо увагу і на той аспект, що соціальні права передбачають не так обов'язок держави утримуватися від тих чи інших дій, як її обов'язок створювати належні умови для соціального розвитку людини, її соціального захисту і соціальної безпеки, у зв'язку із чим, для її реалізації необхідна наявність комплексного і розгалуженого законодавства, яке б чітко регламентувало всі процедури, як і пов'язанні із наданням соціальної допомоги, здійсненням соціального захисту і соціального забезпечення [10, с. 783]. Думається, ось в чому одна із граней сутності та призначення соціальних прав. Відтак, слід звернути увагу на законодавство, як фактор, який створює умови насамперед регламентації самих соціальних прав в контексті їх диференціації по засуджених осіб, до позбавлення волі.

Насамперед, в юридичній енциклопедії зазначається, що диференціація у праві соціального забезпечення це, насамперед, відмінності у правовому регулюванні різних відносин соціального забезпечення, з урахуванням їхніх особливостей, а також суб'єктивного складу за встановленими стійкими критеріями [10, с. 156]. Також зазначається, що диференціація полягає в різному об'ємі соціального забезпечення для окремих категорій громадян; у підвищенні рівня окремих видів та об'єму соціального забезпечення для окремих категорій громадян [10, с. 156]. По суті, йдеться про широкий підхід що характеризує певну галузь права, окремі інститути у такій – право соціального забезпечення. Натомість право соціального забезпечення та соціальне право очевидно різні за об'ємом сфери правового регулювання, щоправда споріднені, і, сприймаються як загальне та частина. Відтак подане в енциклопедії поняття диференціації висвітлює лише питання частини, а тому не може бути точним та повним. В даному випадку, не важко помітити, що йдеться про частину соціальних прав, які можуть чи то потребують диференціації.

О.В. Черкасов розкриваючи проблеми «єдності та диференціації відповідальності у трудовому праві України» (власне проблеми соціального права – Т.Ч.) зазначає, що «...диференціація юридичної відповідальності – це поділ і конкретизація її на окремі види на підставі загальних критеріїв, а також залежно від стійких ознак, що притаманні конкретному виду відповідальності, з метою формулювання загального

уявлення про структуру відповідальності, спеціалізації та визначення сфери дії певних різновидів. До стійких ознак відповідальності можна віднести: характер і вид правопорушення, що є підставою відповідальності; статус суб'єкта відповідальності; правові наслідки для винної особи, коло суб'єктів; які можуть застосовувати заходи відповідальності тощо...» [22, с. 95]. Таке поняття має для нашого контексту соціальних прав важливий аспект прояву «диференціації» у соціальному праві – критерій, який пов'язаний із юридичною відповідальністю. А отже, цей критерій визначає підходи до наслідків обмежень соціальних прав.

Вони позначаються тим, що у кожній галузі свій предмет правового регулювання, свій метод правового регулювання тих чи інших галузевих правовідносин, а також, функцій правового регулювання соціально-правовідносин.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки, можливо прийти до висновку у тому, що диференціація соціальних прав засуджених до позбавлення волі є інструментом визначення чіткості для правового регулювання соціальних прав засуджених до позбавлення волі. Вона («диференціація») як процес і результат удосконалює правову доктрину та практику правозастосування застосування, ідентифікуючи конкретне соціальне право, його зміст. Диференціюючи соціальні права засуджених до позбавлення волі у законодавстві та правовій доктрині створюється вертикаль та ієрархія того чи іншого соціального права, визначаються класифікаційні особливості, постає юридичний зв'язок у правозастосовній практиці із конкретними юридичними фактами; також, відстежується сприяння відповідності диференційованого соціального права, конкретному соціальному обов'язку.

Методологічна проблема диференціації соціальних прав засуджених до позбавлення волі пояснюється безпосередньо галузевою складовою (сферою), за якою, галузь соціального права є міждисциплінарною радше чим самостійною. Це означає, що предмет та метод правового регулювання цієї галузі слабо взаємодіють, що негативно позначається на чіткості охорони та захисту соціальних прав засуджених до позбавлення волі, в силу пріоритету основним галузям права.

Проблеми відсутності диференціації соціальних прав засуджених до позбавлення волі опосередковуються дублюванням проблем у класифікації соціальних прав осіб, засуджених до позбавлення волі. Це означає, що класифікувати соціальні права без їх диференціації є недоречним, адже відсутній об'єкт класифікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк Н. Диференціація кримінальної відповідальності у правових інститутах звільнення від покарання чи його відбування. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 4. С. 272–277. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2020/4/47.pdf> (дата звернення: 30.10.2023).
2. Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України: монографія. Київ : Алерта, 2023. 554 с.
3. Бойко А.К. Єдність та диференціація норм трудового права, що регулюють відносини із працевлаштування молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Випуск 2. Том 1. С. 97–100. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/141/130> (дата звернення: 30.10.2023).
4. Велика українська юридична енциклопедія. Київ : «Видавництво Людмила», 2020: Право соціального забезпечення / редкол. : М.І. Іншин (голова), О.М. Ярошенко (заступник голови), Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Н.М. Вапнярчук. 2020. 912 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків : Право, 2016. Т.11: Трудове право/редкол. : С.М. Прилипко (голова), М.І. Іншин (заст. голови), О.М. Ярошенко та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і парва ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 776 с.
6. Дудник Р.М. Галузева диференціація українського права: поняття, рівні і тенденції розвитку : дис. ... канд. ... юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2016. 20 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/6302/Aref_Dudnik.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 30.10.2023).
7. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
8. Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення: матеріали III Всеукраїнської наук.-практ.конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.); за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. 324 с.
9. Еволюція прав людини. Disclaimer. Council of Europe. 2023. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-evolution-of-human-rights> (дата звернення: 30.10.2023).
10. Енциклопедія права соціального забезпечення України. Київ : «Видавництво Людмила», 2020. Право соціального забезпечення / редкол.: М.І. Іншин (голова), О.М. Ярошенко (заступник голови), Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Н.М. Вапнярчук, Д.І. Сіроха. 2020. 912 с.
11. Іншин М.І. Поняття диференціації правового регулювання в сфері державної служби. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 21. С. 136–143. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0471c735-8d71-429e-b061-771d59505ff9/content> (дата звернення: 30.10.2023).
12. Іншин М.І. Проблеми правового регулювання праці державних службовців України : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.05 / наук. консультант В.С. Венедіктов; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 40 с.
13. Коляда Т.А. Проблема диференціації правового регулювання праці. *Право і безпека*. 2003. № 2'3. С. 93–97. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pib_2003_2_3_26.pdf (дата звернення: 30.10.2023).
14. Панченко А. Підстави диференціації правового регулювання праці у важких, шкідливих та небезпечних умовах (ВШНУП). 25 листопада 2020, 14:19. ТОВ «Юридична газета». URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/pidstavi-diferenciaciyi-pravovogo-regulyuvannya-praci-u-vazhkih-shkidlivih-ta-nebezpechnih-umovah-vs.html> (дата звернення: 30.10.2023).
15. Панкевич О.З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П.М. Рабіновича. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 183 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/432/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%9E.pdf> (дата звернення: 30.10.2023).
16. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січ. 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n482>.
17. Реженченко К.С. Єдність та диференціація правового регулювання праці працівників закладів вищої освіти. *Науковий вісник публічного та приватного права* 2018. Том 2–1. Випуск 2. С. 53–58. URL: http://nvppr.in.ua/vip/2018/2-2/tom_1/10.pdf
18. Рабінович П., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. 2003. № 1. С. 104–107.
19. Соціальна диференціація. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F (дата звернення: 30.10.2023).
20. Турута О.В. Соціальні права людини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Випуск 24. Том 1. С. 112–115.
21. Чанишева Г.І. Наявність сімейних обов'язків як підстава диференціації правового регулювання. *Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення* : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ.конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.); за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. С. 51–53.
22. Черкасов О.В. Проблеми єдності та диференціації відповідальності у трудовому праві України: монографія / О.В. Черкасов. Харків: Право, 2019. 240 с.
23. Хавронюк М.І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа? *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали Міжнародного симпозіуму 11–12 вересня 2009 року. Львів : ЛьвДУВС, 2009. С. 147–151.

Черезова Т.О. ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Статтю присвячено розгляду проблем диференціації соціальних прав засудженими до позбавлення волі. Аналізуються наукові доробки вітчизняних дослідників у сфері трудового права, права соціального забезпечення та кримінального права. З'ясовуються основні проблеми та методологічні недоліки, які були допущені дослідниками. Акцентується увага на тому, що підняті питання не можуть бути вирішені без виокремлення та систематизації безпосередньо самих соціальних прав, адже в основі вирішення проблеми лежить саме їх диференціація та класифікація. Відтак, предмет «делегування» від держави до громадян за таких обставин (відсутності диференціації суб'єктивного права) відсутній. А отже, доводиться, що засуджені до позбавлення волі залишаються у такому разі без прав, без правового регулювання, без захисту, а, відтак, без надання можливості та забезпечення такої можливості з боку держави «виправитись та попередити правопорушення». Як наслідок, уся державна так би мовити «машина» із кримінальним переслідуванням, із розглядом судом кримінальної справи, засудженням, із виконанням вироку суду зокрема, зводиться нанівець. Отож, за такої умови, такі ризики таки проявляються.

За результатами дослідження визначається, що диференціація соціальних прав засуджених до позбавлення волі є інструментом визначення чіткості для правового регулювання соціальних прав засуджених до позбавлення волі. Вона («диференціація») як процес і результат удосконалює правову доктрину та практику правозастосування застосування, ідентифікуючи конкретне соціальне право, його зміст. Диференціюючи соціальні права засуджених до позбавлення волі у законодавстві та правовій доктрині створюється вертикаль та ієрархія того чи іншого соціального права, визначаються класифікаційні особливості, постає юридичний зв'язок у правозастосовчій практиці із конкретними юридичними фактами; також, відстежується сприяння відповідності деференційованого соціального права, конкретному соціальному обов'язку.

Методологічна проблеми диференціації соціальних прав засуджених до позбавлення волі пояснюється безпосередньо галузевою складовою (сферою), за якою, галузь соціального права є міждисциплінарною радше чим самостійною. Це означає, що предмет та метод правового регулювання цієї галузі слабко взаємодіють, що негативно позначається на чіткості охорони та захисту соціальних прав засуджених до позбавлення волі, в силу пріоритету основним галузям права.

Проблеми відсутності диференціації соціальних прав засуджених до позбавлення волі опосередковуються дублюванням проблем у класифікації соціальних прав осіб, засуджених до позбавлення волі. Це означає, що класифікувати соціальні права без їх диференціації є недоречним, адже відсутній об'єкт класифікації.

Ключові слова: диференціація, реалізація права, соціальні права, позбавлення волі, в'язні.

Cherezova T.O. PROBLEMS OF DIFFERENTIATION OF THE SOCIAL RIGHTS OF CONDEMNED PRISONERS AND PROBLEMS OF THEIR CLASSIFICATION

The article is devoted to the consideration of the problems of differentiation of social rights of those sentenced to imprisonment. Scientific developments of domestic researchers in the field of labor law, social security law and criminal law are analyzed. The main problems and methodological shortcomings that were admitted by the researchers are clarified. Emphasis is placed on the fact that the issues raised cannot be resolved without identifying and systematizing the social rights themselves, because their differentiation and classification is at the heart of solving the problem. Therefore, the subject of «delegation» from the state to citizens under such circumstances (absence of differentiation of subjective law) is absent. And therefore, it is proven that those sentenced to imprisonment remain in this case without rights, without legal regulation, without protection, and, therefore, without providing an opportunity and ensuring such an opportunity on the part of the state «to correct and prevent offenses». As a result, the entire state «machine», so to speak, with criminal prosecution, with court consideration of a criminal case, conviction, with the execution of a court sentence in particular, is brought to nothing. So, under such conditions, such risks do appear. Based on the results of the research, it is determined that differentiation of the social rights of those sentenced to imprisonment is a tool for determining clarity for the legal regulation of the social rights of those sentenced to imprisonment. It («differentiation») as a process and result improves the legal doctrine and practice of law enforcement, identifying a specific social law, its content. By differentiating the social rights of those sentenced to imprisonment in the legislation and legal doctrine, a vertical and hierarchy of one or another social right is created, classification features are determined, a legal connection in law enforcement practice with specific legal facts appears; also, the promotion of compliance of the differentiated social right with a specific social obligation is monitored. The methodological problem of differentiating the social rights of those sentenced to imprisonment is explained directly by the branch component (sphere), according to which the branch of social law is interdisciplinary rather than independent. This means that the subject and method of legal regulation of this field interact weakly, which negatively affects the clarity of protection and protection of the social rights of those sentenced to imprisonment, due to the priority of the main branches of law. The problems of the lack of differentiation of the social rights of those sentenced to imprisonment are mediated by the duplication of problems in the classification of the social rights of persons sentenced to imprisonment. This means that it is inappropriate to classify social rights without their differentiation, because there is no object of classification.

Key words: differentiation, implementation of law, social rights, deprivation of liberty, prisoners.

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО****Духневич А.В.,***доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки***Шевчук Л.М.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

УДК 349.6

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.9

**ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЦТВА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ДЛЯ ДИТЯЧОГО ХАРЧУВАННЯ
В УКРАЇНІ**

Вступ. Проголосивши Україну у ст. 1 Основного Закону соціальною і правовою державою, законодавець на найвищому рівні закріпив норму, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3) та гарантував низку соціальних прав, в системі яких особливе значення мають право на достатнє харчування (як складова права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї) (ст. 48) та право вільного доступу до інформації про якість харчових продуктів (ст. 50) [4].

Однак сьогодні в Україні з упевненістю можна констатувати наявність досить багатьох проблем у сфері безпеки продуктів харчування, у числі яких чи не найскладнішою є виробництво таких продуктів харчування, які б належним чином задовольняли умови безпечності і показників якості. Особливої актуальності означена проблематика набуває з огляду на необхідність виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської сировини для харчування такої уразливої категорії населення, як діти, оскільки саме вони, в першу чергу, потребують живильної та безпечної їжі для фізичного зростання і розумового розвитку. Саме від кількісних і якісних характеристик харчування дитини напругу залежить її здоров'я і подальше функціонування дорослої людини протягом всього її життя.

Питання забезпечення продовольчої безпеки в Україні, окремі аспекти виробництва сільськогосподарської продукції для харчування, а також становлення і розвиток національного

агробізнесу в цій сфері відображені в публікаціях таких вчених – представників аграрного, земельного, екологічного права та інших галузей юридичної науки, як В. І. Андрейцев, Г. В. Анісімова, О. Г. Бондар, С. І. Бугера, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, Х. А. Григор'єва, В. М. Єрмоленко, Н. В. Карпінська, Н. Р. Кобецька, В. В. Костицький, І. О. Костяшкін, М. В. Краснова, Ю. А. Краснова, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, Н. Р. Малишева, В. В. Носік, А. М. Мірошніченко, В. Д. Сидор, А. М. Статівка, Т. Є. Харитонова, Ю. С. Шемшученко, В. В. Шеховцов, М. В. Шульга. Однак вагомий внесок у розроблення названих питань, зроблений науковцями, не зменшує актуальності й потреби в подальшому дослідженні проблематики виробництва сільськогосподарської сировини саме для дитячого харчування.

Метою статті є проведення комплексного аналізу особливостей національного і міжнародно-правового регулювання виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування в Україні, висвітлення основних проблем практичного характеру в цій сфері, а також окреслення окремих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що харчування є однією з основних життєво необхідних умов існування людини, це біологічний процес вбирання їжі організмом для задоволення його фізіологічних потреб. Як слушно наголошується в науковій літературі, «повноцінне харчування відіграє визначальну роль у збереженні здоров'я нації та підвищенні життєвого

рівня населення. Зниження загальних обсягів споживання продуктів харчування, білково-енергетична недостатність раціону харчування, неякісні харчові продукти – комплекс негативних факторів, що призводять до збільшення серед населення захворювань органів травлення, системи кровообігу й обміну речовин» [1, с. 41]. Пріоритетність питань якості та безпеки чітко й безумовно прослідковується передусім у сфері дитячого харчування, а тому до нього встановлюються чи не найсуворіші вимоги стосовно забезпечення гігієнічної безпеки, збереження високої харчової та біологічної цінності, відповідності продуктів віковим особливостям дитячого організму тощо. Необхідність додержання таких вимог зумовлює жорсткість підходів держави у регламентації виробництва сировини для дитячого харчування, у першу чергу сільськогосподарської, оскільки саме тут існують одні з найбільших ризиків, які загрожують виготовленню якісного та безпечного продукту.

Зважаючи на це, досить широкою є вітчизняна нормативно-правова база, яка регламентує питання дитячого харчування і виробництва сільськогосподарської сировини для нього. Серед основних актів у цій сфері слід назвати Закон України «Про охорону дитинства» [14], нормами якого встановлено, що система заходів стосовно охорони дитинства в Україні включає проведення державної політики, спрямованої на підтримку виробництва дитячого харчування, у тому числі первинного виробництва (абз. 4 ст. 4), а також створення умов для забезпечення наявності на ринку в достатній кількості дитячого харчування, яке відповідає вимогам законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів, у тому числі шляхом запровадження пільгового кредитування та/або оподаткування операторів ринку харчових продуктів, митного та/або тарифного регулювання (абз. 6 ст. 4). Ст. 61 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає, що держава забезпечує дітей віком до трьох років дитячим харчуванням, що відповідає вимогам законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів [7].

Спеціальні вимоги до дитячого харчування, у тому числі й до сільськогосподарської продукції, яка використовується для його виробництва, встановлені у однойменній ст. 32¹ Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [12].

Тривалий період часу стратегічні загальнодержавні пріоритети у сфері забезпечення

дітей грудного та раннього віку достатнім, високоякісним та безпечним дитячим харчуванням визначалися спеціальним актом – Законом України «Про дитяче харчування» [11], у якому регламентувалися вимоги до сировини, призначеної для виробництва дитячого харчування (ст. 8), а також до виробництва дитячого харчування (ст. 9), однак у зв'язку з прийняттям Закону України від 21.10.2021 № 1822-IX [9] цей акт втратив чинність.

Варто наголосити, що втрата чинності Законом України «Про дитяче харчування», як вказано у пояснювальній записці до проекту закону № 1822-IX, значною мірою пояснювалася тим, що «його положення в багатьох випадках вже є застарілими, такими, що суперечать новому законодавству України у сфері безпечності та якості харчових продуктів і такими, що не відповідають вимогам законодавства Європейського Союзу» [8, с. 1]. Саме необхідність гармонізації вітчизняного законодавства з питань виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування зі стандартами ЄС зумовила оновлення й ряду інших нормативних актів (наприклад, законів України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» й ін.).

Щонайменше, мова йде про врахування в національному законодавстві вимог Регламенту (ЄС) № 609/2013 Європейського Парламенту та Ради від 12 червня 2013 року «Про харчові продукти, призначені для дітей грудного віку та дітей раннього віку, харчові продукти для контролю ваги» і Делегованого Регламенту Комісії (ЄС) № 2016/127 від 25 вересня 2015 року, що доповнює Регламент (ЄС) № 609/2013 Європейського Парламенту та Ради стосовно специфічних вимог до складу та інформації щодо дитячих сумішей початкових (стартових) та дитячих сумішей для подальшого годування, а також стосовно вимог до інформації щодо харчування дітей грудного віку та дітей раннього віку [8, с. 1].

Реформування українського законодавства у сфері виробництва дитячого харчування – результат роботи національної влади, орієнтованої на досягнення й утримання такого рівня безпечності сільськогосподарської продукції, що для цього використовується, який не лише задовольняє вимоги ЄС, але й відповідає міжнарод-

ним стандартам. Адже основи права людини, а особливо дитини, на безпечність харчування, прослідковуються в Загальній декларації прав людини [2], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [5], Конвенції про права дитини [3] та ін.

Сучасний підхід вітчизняного законодавця до регулювання системи виробництва безпечної сільськогосподарської сировини для дитячого харчування, що базується на відповідних міжнародних і європейських нормах, характеризується й досить жорсткими вимогами до суб'єктів агробізнесу, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, і застосовуваними до них з боку держави заходами контролю. Наприклад, засади правового регулювання органічного виробництва, функціонування ринку органічної продукції, основи діяльності суб'єктів ринку органічної продукції визначаються Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [13]; вимоги до товарного сільськогосподарського виробництва й агробізнесу – згаданим вище Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [12], а засади державного контролю, що здійснюється з метою перевірки дотримання операторами ринку законодавства про харчові продукти, корми, здоров'я та благополуччя тварин – Законом України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [10].

Слід, однак, констатувати, що нинішня сфера виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування в Україні характеризується низкою проблем як нормативно-правового, так і прикладного характеру. Зокрема, вітчизняна законодавча база з цих питань є дещо розпорошеною і несистематизованою, що, в свою чергу, спричиняє труднощі з втіленням правових норм у практику діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Серед основних фінансово-економічних, організаційно-виробничих та якісно-безпекових проблем у цьому контексті, які потребують невідкладного вирішення, варто назвати такі: 1) посилення і розширення підстав для притягнення до юридичної відповідальності за правопорушення у сфері виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування; 2) вдосконалення контролю яко-

сті сільськогосподарської сировини для дитячого харчування (як власної, виготовленої в Україні, так й імпортованої); 3) законодавче забезпечення активізації інвестування у виробництво вітамінів, ферментних препаратів для дитячого харчування; 4) збільшення державної підтримки виробництва якісної та безпечної сільськогосподарської продукції для дитячого харчування; 5) постійний моніторинг якості дитячого харчування і використовуваної для його виробництва сільськогосподарської сировини; 6) посилення інформаційної пропаганди здорового і раціонального харчування для дітей; 7) запровадження оподаткування на продукти дитячого харчування, які містять значну кількість рослинних та штучних жирів і под.

Розв'язання вимагають і проблеми, зумовлені повномасштабним вторгненням РФ у лютому 2022 року в Україну. Так, В. В. Носік констатує, що війна в нашій країні заподіює колосальну шкоду сільському господарству, агробізнесу, екологічним системам на мільярди доларів, які в умовах воєнного стану об'єктивно не можуть бути компенсовані сільськогосподарським товаровиробникам, суб'єктам агробізнесу, селянам, територіальним громадам, державі, Українському народові [6, с. 33]. Також учений акцентує увагу на жакливному стані великих площ земель сільськогосподарського призначення: «на звільнених від ворога територіях значні площі сільськогосподарських угідь виявилися замінованими та засміченими залишками від пошкодженої військової техніки, розірваних артилерійських снарядів, крилатих ракет, збитих літаків і гелікоптерів, БПЛА, хімічними та іншими речовинами» [6, с. 30].

Дійсно, руйнівні наслідки від діянь країни-агресора стали одними з найнебезпечніших причин, які можуть призвести до глобальної продовольчої кризи і вже створюють суттєві загрози для продовольчої безпеки України. Забруднення земель сільськогосподарського призначення, руйнування і пошкодження виробничих потужностей суб'єктів аграрного бізнесу у зонах бойових дій та прилеглих до них територій, а також на тимчасово окупованих територіях, логістичні проблеми, відтік робочої сили у сільськогосподарських товаровиробників – усе це поглиблює проблеми сфери виробництва сільськогосподарської сировини для харчування загалом і дитячого харчування зокрема, і водночас ставить нові завдання перед українською владою та суспільством з метою їх вирішення.

Висновки. Резюмуючи викладене, з упевненістю можна стверджувати, що питання виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування в Україні тривалий час було й залишається предметом серйозної уваги з боку держави. Разом з тим, вітчизняна нормативно-правова база у цій галузі нині характеризується розпорошеністю, що вимагає розробки і прийняття комплексного законодавчого акту, який би врегулював основні вимоги до дитячого харчування і виробництва сировини (насамперед сільськогосподарської) для нього, і при цьому був максимально зорієнтованим на відповідні міжнародні та європейські стандарти з тим, однак, щоб не порушувалися національні інтереси України.

Розв'язання потребують і проблеми практики діяльності сільськогосподарських товаровиробників у непростих умовах сьогодення. В період дії воєнного стану та після його закінчення в Україні суб'єкти агробізнесу повинні отримувати різнобічну підтримку від держави з використанням широкого кола організаційно-правових, фінансово-економічних та інших стимуляційних механізмів для їх відновлення та розвитку. Більше того, вважаємо, що сфера виробництва сільськогосподарської сировини для харчування (у тому числі й дитячого) має регламентуватися в окремому розділі загальноплану воєнного і повоєнного відновлення нашої країни, а заходи з реалізації його положень – виконуватися не лише власними силами України, але й за активної участі всього міжнародного співтовариства й окремих держав-партнерів на взаємовигідних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гребенюк М. Сучасна концепція здорового та раціонального харчування – складова системи забезпечення продовольчої безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 6. С. 41–45.
2. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 01.10.2023).
3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 01.10.2023).

4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.10.2023).

5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 02.10.2023).

6. Носік В. В. Законодавче забезпечення права на доступ до використання сільськогосподарських земель в умовах воєнного стану як передумова продовольчої безпеки. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу* : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн / офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 30–33.

7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n443> (дата звернення: 06.10.2023).

8. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства України у сфері дитячого харчування у відповідність до вимог законодавства ЄС». 5 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/421474> (дата звернення: 13.10.2023).

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства України у сфері забезпечення дитячим харчуванням у відповідність з вимогами законодавства Європейського Союзу : Закон України від 21.10.2021 № 1822-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1822-20#n165> (дата звернення: 22.10.2023).

10. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017 № 2042-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text> (дата звернення: 24.07.2023).

11. Про дитяче харчування : Закон України від 14.09.2006 № 142-V (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-16#Text> (дата звернення: 01.10.2023).

12. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#n795> (дата звернення: 02.10.2023).

13. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 № 2496-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#n596> (дата звернення: 10.10.2023).

14. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 01.10.2023).

Духневич А.В., Шевчук Л.М. ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ДЛЯ ДИТЯЧОГО ХАРЧУВАННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена комплексному аналізу особливостей національного та міжнародно-правового регулювання виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування в Україні, висвітленню основних проблем практичного характеру в цій сфері, а також окресленню окремих шляхів їх вирішення.

Досліджено стан національного правового регулювання виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування з урахуванням міжнародних і європейських стандартів. Наголошено на необхідності виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської сировини для харчування такої уразливої категорії населення, як діти, оскільки від цього напряму залежить їх здоров'я і подальше функціонування дорослих людей.

Констатовано, що нинішня сфера виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування в Україні характеризується низкою проблем як нормативно-правового, так і прикладного характеру. Вітчизняна законодавча база з цих питань є дещо розпорошеною і несистематизованою, що спричиняє труднощі з втіленням правових норм у практику діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Висвітлено основні фінансово-економічні, організаційно-виробничі, якісно-безпекові та інші проблеми виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування в державі, які потребують невідкладного вирішення. Окремо наголошено на необхідності розв'язання проблем у досліджуваній сфері, зумовлених повномасштабним російським вторгненням в Україну.

Окреслено окремі напрями удосконалення вітчизняної нормативно-правової бази з питань виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування, а також деякі шляхи вирішення проблем практичного характеру в цій сфері з позицій розвитку України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення країни як власними силами держави, так і за активної участі міжнародного співтовариства й окремих держав-партнерів.

Ключові слова: дитяче харчування, сільськогосподарська сировина, сільськогосподарська продукція, землі сільськогосподарського призначення, сільськогосподарський товаровиробник, товарне сільськогосподарське виробництво, агробізнес, якість та безпечність сільськогосподарської продукції.

Dukhnevich A.V., Shevchuk L.M. LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PRODUCTION OF AGRICULTURAL RAW MATERIALS FOR CHILD FOOD IN UKRAINE

The article is devoted to a comprehensive analysis of the peculiarities of national and international legal regulation of the production of agricultural raw materials for baby food in Ukraine, highlighting the main problems of a practical nature in this area, as well as outlining individual ways to solve them.

The state of national legal regulation of the production of agricultural raw materials for baby food was studied, taking into account international and European standards. The need for the production of safe and high-quality agricultural raw materials for the nutrition of such a vulnerable category of the population as children is emphasized, since their health and the further functioning of adults depend on this direction.

It has been established that the current sphere of production of agricultural raw materials for baby food in Ukraine is characterized by a number of problems of both regulatory and applied nature. The domestic legislative framework on these issues is somewhat scattered and unsystematized, which causes difficulties in implementing legal norms into the practice of agricultural commodity producers. The main financial-economic, organizational-production, quality-safety and other problems of the production of agricultural raw materials for baby food in the state, which require an urgent solution, are highlighted, including regarding: legal responsibility for offenses in the field of production of agricultural raw materials for baby food; improvement of quality control of agricultural raw materials for baby food; legislative support for the activation of investment in the production of vitamins, enzyme preparations for baby food; increasing state support for the production of high-quality and safe agricultural products for baby food; constant monitoring of the quality of baby food and agricultural raw materials used for its production; strengthening information promotion of healthy and rational nutrition for children; introduction of taxation on baby food products that contain a significant amount of vegetable and artificial fats. The need to solve the problems in the researched area caused by the full-scale russian invasion of Ukraine is emphasized separately.

Some areas of improvement of the national regulatory framework on the production of agricultural raw materials for baby food are outlined, as well as some ways of solving practical problems in this area. The need for the development and adoption of a comprehensive legislative act was indicated, which would regulate the basic requirements for baby food and the production of raw materials (primarily agricultural) for it and be maximally oriented to the relevant international and European standards while simultaneously ensuring the national interests of Ukraine. It was noted that during the period of martial law and after its end in Ukraine, agribusiness entities should receive comprehensive support from the state using a wide range of organizational, legal, financial, economic and other incentive mechanisms for their recovery and development. It was concluded that the sphere of production of agricultural raw materials for food (including children's food) should be regulated in a separate section of the general plan for the war and post-war reconstruction of Ukraine, and measures to implement its provisions should be carried out not only by Ukraine's own forces, but also with the active participation of the entire international community and individual partner states on mutually beneficial terms.

Key words: baby food, agricultural raw materials, agricultural products, agricultural land, agricultural producer, commodity agricultural production, agribusiness, quality and safety of agricultural products.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Лаба А.Ю.,
заступник директора
Комунальної науково-дослідної установи
«Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста»

УДК 342.9

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.10

ФІНАНСОВО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОРЯДУВАННЯ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Вступ. Державно-правовий примус – це метод впливу держави на суб'єктів соціально-правових відносин, що застосовується органами державної влади виходячи з їхніх функціональних повноважень, незалежно від волі та бажання задля забезпечення захисту прав громадян.

Тоді як юридична відповідальність визнається як державний осуд, що нормативно забезпечено державним примусом обов'язку суб'єктів суспільних відносин за вчинене правопорушення й реалізується в охоронних правовідносинах відповідальності.

Важливим та слухним є розуміння, що різними є й механізми встановлення фінансово-правових та адміністративних санкцій, а також різними є органи юрисдикційних повноважень щодо застосування зазначених санкцій.

Постановка проблеми. Ефективність та результативність бюджетної політики держави залежить від стану формування ефективної системи місцевого самоврядування. Програма перспективного розвитку громад повинна стати інструментом та напрямом стимулювання розвитку національної економіки, адже існуючий нині підхід до фінансової децентралізації, перетворює місцеве самоврядування на залежну вторинну одиницю від центральних органів влади.

Ситуація ускладнюється і тим, що й загальна теорія юридичної відповідальності залишається суперечливою і потребує подальших досліджень. Зокрема, не існує єдності у тлумаченні таких понять, як «юридична відповідальність», «правопорушення», «санкція», не визначене співвідношення правових санкцій та юридичної відповідальності [2, с. 170].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням розглянутої у статті проблеми займалися українські та зарубіжні науковці:

В. Л. Андрущенко, Д. П. Боголепов, Ч. Тібу, В. Ф. Нестерович, К. І. Пахорукова, І. І. Бодрова, Е. В. Талапінова, О. О. Сунцова, О. П. Кириленко, Д. В. Полозенко, В. Ф. Погорілко.

Постановка завдання. Мета наукового дослідження полягає в визначенні основних юридичних колізій та проблем в сфері правового регулювання фінансової децентралізації органів місцевого самоврядування на основі результатів аналізу законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансово-правові санкції застосовуються до колективного прибутку суб'єкта правопорушення, а адміністративні – до особистих доходів посадової особи. Застосування фінансово-правових санкцій тягне негативні для суб'єкта правопорушення наслідки не організаційного, а тільки грошово-майнового характеру на відміну від адміністративних санкцій, тобто не тільки покарання порушника фінансової дисципліни, але й компенсацію резюмованої шкоди [5, с. 19].

Податковим кодексом України юридично закріплено визначення фінансової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності та врегульовано механізм її застосування за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на органи державної податкової служби та митні органи.

Статті Податкового кодексу України висвітлюють питання про те, що фінансова відповідальність, як і кримінальна відповідальність, не обмежується лише випадками порушення законів з питань оподаткування, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а має більш широкий об'єкт охорони, визначення якого виходить за межі регулювання Податкового кодексу [3].

У Бюджетному кодексі України не закріплено визначення терміну «бюджетне правопорушення», а передбачена відповідальність за порушення бюджетного законодавства, під яким відповідно до норм Бюджетного кодексу України розуміється порушення учасником бюджетного процесу встановлених бюджетним законодавством норм щодо складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання бюджету та звітування про його виконання [4].

Вільям Дудлей у своїй праці «Ukraine's Decentralization Reform» зазначає, що в 2014 році Україна на папері була вже відносно фінансово децентралізованою країною за європейськими стандартами, приблизно 24% всіх доходів країни припадало на доходи місцевого уряду, тоді як середній показник по країнам Європейського Союзу тримався на рівні 33%.

З впровадженням реформи децентралізації українська влада звертала увагу на іноземний досвід, адже певні її аспекти повторюються. Це стосується як розподілу повноважень, проведення адміністративної децентралізації, так і розподілу фінансових ресурсів між різними рівнями влади.

Однак така цифра не є справжнім відображенням рівня децентралізації в країні, адже податки, що стягувалися на місцевому рівні були направлені до центрального уряду, який потім перерозподіляв їх та направляв назад, де видатки на охорону здоров'я та освіту залишали в районі чи області, а залишок обмежених ресурсів повертався до сіл, селищ, і цих коштів вистачало лише на оплату 12 комунальних послуг чи обслуговування місцевої інфраструктури в кращому випадку [8, с. 72–74].

Міністерством регіональної політики та Асоціацією міст України була запропонована зміна типології територій, на основі якої будуть застосовуватися різні підходи в управлінні, податковій та економічній політиці. Відповідно до нової типології, існуватиме чотири категорії територій:

- тимчасово окуповані території;
- території, де відбуваються бойові дії;
- опорні території – прифронтові території, що надають першу допомогу тим територіям, де є бойові дії;
- території глибоко тилу – найбезпечніші області, куди переселилося
- найбільше населення та куди переводять свою діяльність підприємства.

На нашу думку, новий підхід до категоризації територій є доцільним. Так, наприклад, для територій, що знаходяться в глибокому тилу

можна надати більше прав, особливо в розрізі справляння податків, передавши їм адміністрування місцевих податків та зборів, що буде більш ефективним за адміністрування податків зі сторони держави та зменшить вірогідність уникнення сплати податків. В той же час, на територіях, де тривали бойові дії, варто акцентувати увагу на розвитку інвестиційної діяльності.

З європейського досвіду було взято той факт, що наділення правом та ресурсами кожна вже створена громада, не є логічним, адже значні кошти будуть витрачатися на утримання апарату управління, а от у разі об'єднання декількох територій скоротяться ці витрати, адже такий апарат залишиться лише один та буде в найперспективнішій з громад. Зрозуміло, що таке утворення не може бути сформоване, наприклад сільською радою з Запорізького району та селищною з Івано-Франківською, адже за даною Методикою враховуються дистанція від центру громади до найдальшого села/селища і повинна бути не більше 25 км. Процес децентралізації починається з розробки перспективного плану територій – це документ, що охоплює всі ради областей, які передбачено до об'єднання, підтверджує паспортною спроможну громаду, за визначеною формою, її ефективність забезпечити економічне зростання. Такий план є баченням держави базового територіального устрою, його формують державні обласні адміністрації разом з представниками місцевих рад, схвалюють обласні ради та затверджує Кабінет Міністрів.

При впровадженні фінансової децентралізації, місцеві бюджети стикнулися з певними проблемами, які мають негативний ефект на розвиток регіонів, серед яких: відсутність чіткого розподілу повноважень, недосконалість відносин між різними рівнями влади, висока залежність деяких регіонів від державного бюджету, недостатність власних доходів для виконання покладених на місцеві органи влади повноважень та інші.

Згідно реформи місцевого самоврядування бюджети об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) наділяються додатковими повноваженнями та відповідно – фінансовими ресурсами, як міста обласного значення, в яких залишається: 60% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), 100% податку на майно (нерухомість, земля, транспорт), 100% єдиного податку, 100% акцизного податку з роздрібною торгівлі (тютюн, алкоголь, нафтопродукти), 100% податку на прибуток установ комунальної власності ОТГ, 100% платежів за надання адміністра-

тивних послуг, 25% екологічного податки, інші збори та платежі, міжбюджетні трансферти та надходження в рамках програм і допомог [3].

Питання про структуру бюджету місцевого самоврядування та його видаткову частину потрібно реалізовувати через прийняття та контроль за реалізацією стратегічного плану розвитку громади. Для цього громадам необхідно реалізувати власність і повноваження, які попередньо належали державі або були передані приватним структурам без згоди громади.

Реформа міжбюджетних відносин – це елемент здійснення повноважень органами місцевого самоврядування, шляхом збільшення надходжень до своїх бюджетів та пропорційно використовувати видаткову частину.

Потрібно зазначити, що так само як і будь-який процес, фінансова децентралізація має як позитивні, так і негативні сторони. На нашу думку, можемо визначити наступні переваги:

- фінансова самостійність територіальної громади, що дозволяє забезпечувати потреби громадян залежно від територіальної приналежності та особливостей округу;

- зростання відповідальності посадових осіб органів місцевого самоврядування перед мешканцями відповідної території;

- формування реальних бюджетних запитів на майбутній рік, в залежності від надходжень до місцевого бюджету, що в майбутньому впливає на розвиток промислової та господарської галузі конкретного регіону, з можливістю виходу на вузькоспеціалізований ринок, та/або міжнародний ринок;

- формування конкурентного середовища робочої сили в віддалених регіонах, що зможе вирішити проблему відсутності робочих місць в сільській місцевості, але, що в свою чергу не можливо без впровадження державних програм та субвенцій.

Недоліками фінансової децентралізації виступає [9]:

- ускладнення процесу перерозподілу фінансових ресурсів між бюджетами різних рівнів, як результат – нерівномірний розподіл державних субвенцій, який в цьому випадку залежатиме не від соціальної потреби конкретної адміністративної одиниці, а від фінансової наповненості місцевого бюджету;

- високий ризик вчинення фінансових правопорушень, у зв'язку з відсутністю дієвих методів контролю незалежних контролюючих органів;

- зниження централізованого бюджетного контролю за формуванням та ефективним роз-

поділом бюджетних ресурсів, адже місцевий орган лади є самостійним в процесі здійснення своїх повноважень;

- негативний вплив на загальнонаціональну бюджетну політику, що в першу чергу пов'язано з неможливістю здійснення ефективного контролю над вирівнюванням дохідної та видаткової частин бюджетів територіальних громад.

У структурі доходів місцевих бюджетів основне місце займають, першочергово, податкові надходження, на другому місці залишаються трансферти з Державного бюджету України. При чому протягом 2015–2021 рр. маємо наступні тенденції: частка податкових надходжень у загальній сумі доходів поступово збільшується, в той час як частка дотацій та субвенцій знижується, що свідчить про позитивний вплив децентралізації та зниження залежності місцевих бюджетів. У податкових надходженнях переважають надходження від податку на доходи фізичних осіб та місцевих податків і зборів, що разом складають близько 87,14% усіх податкових надходжень. Варто зазначити, що частка власних податкових надходжень місцевих бюджетів зростає у порівнянні з 2015 р., що дозволяє їм більш ефективно розпоряджатися фінансовими ресурсами. Структура видатків у 2020–2021 рр. зазнала суттєвих змін у порівнянні з 2015 р. Якщо у 2015 р. основними статтями видатків місцевих бюджетів були видатки на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист і соціальне забезпечення, то у 2020–2021 рр. – це видатки на освіту, економічну діяльність та житлово-комунальне господарство.

Потрібно розуміти, що основні зміни та розвиток процесу бюджетної децентралізації розпочалися зі змін до Бюджетного та Податкового кодексів України, що регламентують [2; 3]:

- відносну самостійність та вагоме розширення місцевих бюджетів, що пов'язано з прийняттям місцевого бюджету незалежно від прийняття державного бюджету;

- закріплено більше 50 джерел доходів за місцевими бюджетами, що в свою чергу дозволить підвищити платоспроможність територіальних громад;

- визначено відповідальними за розподіл освітньої та медичної субвенції органам місцевого самоврядування галузеві міністерства;

- визначено перерозподіл видаткових повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування за принципом субсидіарності;

- стимул територіальних громад до переходу на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом.

Саме тому необхідно чітко розмежувати повноваження, права та обов'язки різних рівнів влади, розширити повноваження органів місцевого самоврядування, збільшити обсяг власних доходів територіальних громад, стимулювати інвестиційну діяльність в регіонах, покращити систему планування регіонального розвитку, забезпечити контроль над використанням коштів місцевих бюджетів на державному та громадському рівнях, забезпечити відкритість даних про діяльність органів місцевого самоврядування, удосконалити систему місцевих запозичень та розвивати співпрацю між муніципалітетами. Усі ці дії матимуть стимулюючий ефект для соціально-економічного розвитку регіонів України, особливо у період повоєнного розвитку [9].

Новим викликом для регіонів стала війна та майбутній період післявоєнної відбудови. На думку автора, для забезпечення відновлення та розвитку регіонів, необхідно диференціювати підходи щодо управління, податкової та економічної політики залежно від типів територій, що встановлюються відповідно до ситуації в країні. При цьому варто надати більше преференцій щодо адміністрування податків безпечним громадам, та стимулювати інвестиційну діяльність на територіях, що постраждали внаслідок активних бойових дій. Окрім цього, необхідно забезпечити дієвий державний контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Висновки. Отже, децентралізація влади допомагає поступово та ефективно вирішувати місцеві проблеми на місцях, через розширення та зміцнення повноважень органів місцевого самоврядування з необхідними для їх виконання ресурсами. Селищні, сільські, міські ради та їх виконавчі органи повинні мати значні права й достатньо ресурсів, щоб бути спроможними вирішувати усі місцеві питання і нести за це

відповідальність. Тому особливої актуальності набуває питання реалізації ефективності фінансової децентралізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%B>.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року № 280/97 ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 24. С. 170.
3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. з змінами та доповненнями від 20.10.2019 р., підстава № 129-IX. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
4. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р., редакція від 25. 09. 2019, підстава 76-IX. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
5. Усенко Р.А. Фінансові санкції за адміністративним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 19 с.
6. Бавико О.Є. Склад та ефективність фінансової відповідальності. URL: <http://radnuk.info/statti/255-finpr/14850-2011-01-19-03-57-33.html>.
7. Управління стратегічним розвитком об'єднаних територіальних громад інноваційні підходи та інструменти : монографія / С. М. Серьогін, Ю. П. Шаров, Є. І. Бородін, Н. Т. Гончарук [та ін.]; за заг. та наук. ред. С. М. Серьогіна, Ю. П. Шарова. Д. : ДРІДУ НАДУ, 2016. 276 с.
8. Янчук А. Децентралізація і реформування системи охорони здоров'я: до постановки питання. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. № 1. С. 72–74.
9. Лисенко Д. В. «Фінансова децентралізація в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку» : дипломна робота. Суми, 2020. 42 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/download/123456789/78570/1/Lisenko_Bachelous_%20paper.pdf;jsessionid=EF4CF3C1762BC03D8BBF666EDD2C15A9 (дата звернення: 30.10.2023).

Лаба А.Ю. ФІНАНСОВО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОРЯДУВАННЯ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

У статті розкрито тему правотворчої діяльності, широкого спектру ринкових відносин, ефективного правового регулювання, адже саме синтез даних юридичних понять, що дозволяє реалізовувати ефективну та соціально-орієнтовану державну політику, так як забезпечення дотримання принципу верховенства права залишається пріоритетною та основоположною засадою державотворення.

Це дозволяє вкотре підкреслити важливість та необхідність відповідальності держави стосовно забезпечення дотримання посадовими особами та уповноваженими на виконання функцій держави перед громадянами, але це не виключає взаємної відповідальності особи перед державою та кожним громадянином.

З'ясовано, що детермінація визначення фінансово-правової відповідальності вважається найскладнішим та одним із дискусійних у правовій системі сучасності. Досить невизначеним та спірним є визначення виду фінансово-правової відповідальності як самостійного елементу фінансово-правової науки, що пов'язується з неможливістю встановлення причинно-наслідкового зв'язку та встановлення фінансово-правової санкції.

Першочерговим завданням є деліктне розмежування та юридичне визначення відмежування фінансово-правової відповідальності окремо від загального визначення юридичної відповідальності, зокрема

адміністративної, адже в системі чинного законодавства містяться суперечливі і дублюючі одна одну норми, які породжують труднощі у правозастосовній практиці.

Аналіз останніх наукових робіт дозволяє визначити деякі проблемні аспекти фінансово-правової відповідальності, що не були достатнім чином охарактеризовані та вивчені. Ознайомлення з науковими публікаціями із цього напрямку дозволило зробити висновок про те, що вони стосуються окремих теоретичних та практичних аспектів фінансово-правової відповідальності. Загальна теорія юридичної відповідальності залишається суперечливою і потребує детальних досліджень з категорійно-правовим апаратом, адже на даний час відсутнє єдиний принцип тлумачення таких понять як «юридична відповідальність», «правопорушення», «санкція», лише частково проведено співвідношення правових санкцій та юридичної відповідальності.

Ключові слова: фінансово-правова відповідальність, суб'єкт відповідальності, об'єктивна сторона відповідальності, органи місцевого самоврядування, територіальна громада, особа уповноважена на виконання функцій держави.

Laba A.Yu. FINANCIAL AND LEGAL RESPONSIBILITY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN TODAY'S CONDITIONS

The article discusses the topic of law-making activity, a wide range of market relations, effective legal regulation, because it is the synthesis of these legal concepts that allows the implementation of an effective and socially oriented state policy, since ensuring compliance with the principle of the rule of law remains a priority and fundamental principle of state formation.

This allows us to once again emphasize the importance and necessity of the state's responsibility for ensuring compliance by officials and those authorized to perform the functions of the state before citizens, but this does not exclude the mutual responsibility of a person before the state and every citizen.

Found out that determining the definition of financial and legal responsibility is considered the most difficult and one of the most controversial in the modern legal system. The definition of the type of financial and legal responsibility as an independent element of financial and legal science is rather vague and controversial, which is associated with the impossibility of establishing a cause-and-effect relationship and establishing a financial and legal sanction.

The primary task is the tort demarcation and legal definition of the delimitation of financial and legal responsibility separately from the general definition of legal responsibility, in particular administrative, because the system of current legislation contains conflicting and duplicating norms that create difficulties in law enforcement practice.

The analysis of recent scientific works allows us to identify some problematic aspects of financial and legal responsibility that have not been sufficiently characterized and studied. Acquaintance with scientific publications from this direction allowed us to conclude that they relate to certain theoretical and practical aspects of financial and legal responsibility. The general theory of legal responsibility remains controversial and requires detailed research with the categorical legal apparatus, because at the moment there is no single principle of interpretation of such concepts as «legal responsibility», «offence», «sanction», only a partial correlation of legal sanctions and legal responsibility has been carried out.

Key words: financial and legal responsibility, subject of responsibility, objective party of responsibility, local self-government bodies, territorial community, person authorized to perform state functions.

Махно А.А.,
аспірантка 2 року навчання кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 342.98

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.11

ПРАВО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА СВОБОДУ СЛОВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Вступ. Спеціальний статус публічних службовців як представників органів публічної влади накладає низку обмежень на порядок реалізації їх прав та свобод. Особливим чином ці обмеження проявляються у сфері здійснення політичних прав, які публічні службовці реалізують у межах виконання покладених на них функцій та повноважень. Одним із таких прав, яке має найбільший спектр специфічних умов здійснення, є право на свободу слова. Це право відіграє ключову роль у процесі здійснення комунікації публічних службовців з громадськістю та іншими органами публічної влади. Водночас неналежний підхід до його реалізації створює потенційні ризики для репутаційних втрат як самого публічного службовця, так і органу влади, який він представляє.

Особливості здійснення цього права з огляду на його відносний характер відображені у низці правових актів національного та міжнародного рівнів, чільне місце в системі яких відведено Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [2]. Разом з тим більш глибоке розуміння змісту статті 10 ЄКПЛ «Свобода вираження поглядів» розкривається у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Україна як член Ради Європи з 1997 року взяла на себе зобов'язання щодо дотримання положень Конвенції та визнання юрисдикції ЄСПЛ щодо усіх питань, які стосуються застосування ЄКПЛ та її тлумачення [4]. Крім того, відповідно до частини 1 статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [3], практика ЄСПЛ визнається джерелом права в Україні.

Однак, незважаючи на це, дослідження практики ЄСПЛ на предмет особливостей реалізації права публічних службовців на свободу слова не знайшло комплексного висвітлення у вітчизняному науковому доробку. Переважно у доктрині приділено увагу лише загальним умовам здійснення права на свободу слова, без екстра-

поляції на сферу публічної служби. Тож така ситуація зумовлює потребу в заповненні прогалин у наукових розвідках у цій частині.

Метою статті є здійснення аналізу практики Європейського суду з прав людини щодо порядку реалізації публічними службовцями права на свободу слова.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу слова, передбачене статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є одним з тих прав, які зазнають найбільших обмежень щодо їх реалізації публічними службовцями. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що кожного разу, коли мова іде про право публічних службовців на свободу вираження поглядів, «обов'язки та відповідальність», згадані у частині 2 статті 10 Конвенції, набувають особливого значення (§ 53 рішення у справі *Vogt v. Germany* від 26.09.1995 [37]; § 162 рішення у справі *Baka v. Hungary* від 23.06.2016 [30]).

Аналіз практики ЄСПЛ дає можливість зробити висновок, що основними напрямками, які стосуються покладення додаткових обмежень для службових осіб, є такі:

- 1) висловлювання, що ставлять під сумнів нейтральність та неупередженість публічних службовців;
- 2) розголошення службової інформації, що також охоплює повідомлення про правопорушення, вчинені іншими службовцями;
- 3) висловлювання, пов'язані з безпосередньою участю у діяльності політичних партій;
- 4) вираження поглядів під час участі у виборчому процесі;
- 5) свобода слова у соціальних мережах;
- 6) захист від критики, висловленої іншими особами, щодо службової діяльності посадових осіб.

Розглянемо більш детально позиції, викладені у рішеннях Європейського суду з прав людини, щодо кожного з цих аспектів реалізації права на свободу слова.

1) **Висловлювання, що ставлять під сумнів нейтральність та неупередженість публічних службовців.** У рішеннях *Wille v. Liechtenstein* та *Kayasu v. Turkey* ЄСПЛ вказав, що публічні службовці, які працюють в судовій системі, повинні виявляти стриманість при реалізації своєї свободи вираження поглядів у всіх випадках, коли безсторонність та авторитет органів судової влади можуть бути поставлені під сумнів (§ 64 рішення у справі *Wille v. Liechtenstein* від 28.10.1999 [38]; § 92 рішення у справі *Kayasu v. Turkey* від 13.11.2008 [14]). Наприклад, у справі *Di Giovanni v. Italy* заявниця, голова суду, в одному інтерв'ю наголосила, що член конкурсної комісії по заміщенню вакантної посади судді здійснив фальсифікацію результатів конкурсу. Такі слова виявилися абсолютно необґрунтованими, а тому були визнані лише вираженням упередженого ставлення голови суду до колеги. Таким чином, Європейський Суд встановив, що своїми діями заявниця порушила зобов'язання стриманості, що покладається на суддів (§ 80) [10]. У справі *Simić v. Bosnia and Herzegovina* заявника було звільнено з посади судді Конституційного суду через його звернення до високопосадовців та засобів масової інформації із звинуваченнями суду, у якому він працював, у коруптованості. ЄСПЛ одностайно постановив, що Конституційний суд Боснії та Герцеговини не порушив право заявника на свободу вираження поглядів, усунувши його з посади судді, адже відсторонення ґрунтувалося на тому, що дії заявника серйозно підірвали авторитет суду та довіру суспільства до судової влади в цілому (§§ 32–36) [16].

Однак норма частини 2 статті 10 ЄКПЛ не є перешкодою для висловлювання суддями своєї думки про реформи, що впливають на судову систему. Так, у справі *Wille v. Liechtenstein* князь Ліхтенштейну адресував голові адміністративного суду лист, в якому повідомляв про намір не призначати його на державну посаду через публічну лекцію на тему функцій Вищого державного трибуналу Ліхтенштейну, в якій голова суду критично висловлювався щодо деяких питань конституційного права. У цьому випадку Європейський Суд встановив, що мало місце втручання у право голови суду на свободу вираження поглядів (§ 70) [38]. Аналогічне рішення ЄСПЛ прийняв у справі *Baka v. Hungary* (§ 171), де заявник, будучи суддею, висловлював критичні погляди щодо діяльності органів судової влади і законодавчих реформ у цій сфері. З цього приводу Суд зазначив, що «питання, які

стосуються функціонування судової системи, є предметом публічного інтересу, обговорення якого, як правило, користується високим ступенем захисту відповідно до статті 10 Конвенції ... Навіть якщо питання, що обговорюється, має політичний відтінок, цей факт сам по собі недостатній, щоб перешкодити судді висловлюватися на цю тему ... Питання, які стосуються поділу влади, можуть зачіпати дуже важливі проблеми у демократичному суспільстві, щодо яких громадськість має законний інтерес бути поінформованою» (§ 165) [30].

Питання щодо обмеження свободи слова співробітників дипломатичного корпусу ЄСПЛ розглянув у справі *Karapetyan and Others v. Armenia*. Суд визнав, що звільнення дипломатів за публічну заяву про те, що президентські вибори були сфальсифіковані, не порушує норму статті 10 ЄКПЛ, адже це втручання переслідує законні цілі захисту національної безпеки та публічної безпеки, а також сприяє запобіганню заворушенням. Він наголосив на обов'язку вірності, який покладається на дипломатів, і на необхідності того, щоб держави могли розраховувати на політично нейтральний дипломатичний корпус (§ 46) [20].

2) **Розголошення службової інформації, що також охоплює повідомлення про правопорушення, вчинені іншими службовцями.** Цей аспект є іншим проявом обмеження реалізації права на свободу слова у діяльності публічних службовців. Наприклад, у справі за участю військовослужбовців Європейський Суд постановив, що втручання у їх право на вираження поглядів виправдано згідно з частиною 2 статті 10 ЄКПЛ, оскільки необхідно враховувати особливі умови військового життя та конкретні «обов'язки» та «відповідальність», покладені на службовців збройних сил (§ 46 рішення у справі *Hadjianastassiou v. Greece* від 16.12.1992) [18]. Зокрема, у цій справі офіцер був засуджений за розголошення інформації, класифікованої як секретна, оскільки розкриття відомостей про технічні характеристики використовуваної зброї можуть завдати значної шкоди національній безпеці.

Цікавою є позиція ЄСПЛ щодо публічного розголошення внутрішньої службової інформації, пов'язаної з викриттям неправомірної поведінки інших службових осіб. З одного боку, статус працівника публічного органу ставить питання про обов'язок лояльності такого співробітника до свого роботодавця (§ 70 рішення у справі *Guja v. Moldova* від 12.02.2008) [13].

З іншого боку, Суд вважає, що таке інформування є допустимим та навіть необхідним, бо відповідає високому рівню суспільного інтересу, а отже, має бути передбачений правовий захист таких інформаторів. Європейський Суд вказує, що можливі випадки, коли публічний службовець може бути єдиною особою або одним з небагатьох, кому відомі зловживання іншими службовцями на робочому місці (зокрема, щодо корупції) (§ 72). Однак ЄСПЛ встановлює певні межі реалізації такого аспекту права на свободу слова. Це означає, що повідомлення зазначених відомостей має бути здійснено в першу чергу органу вищого рівня або іншому компетентному органу. У зв'язку з цим Суд вважає, що інформація може бути оприлюднена громадськості лише у тому випадку, якщо вищезазначену процедуру неможливо реалізувати (§ 73). Крім того, важливо з'ясувати, чи був у службовця, який повідомляє про порушення, будь-який інший ефективний спосіб для виправлення ситуації, викликаної протиправною поведінкою, про яку він мав намір повідомити. Наприклад, у справі *Soares v. Portugal* військовий офіцер надіслав до Головної інспекції внутрішньої адміністрації армії електронного листа, в якому містилася критика командира щодо нецільового використання коштів. Розглядаючи цей кейс, Суд вказав, що офіцер-інформатор не дотримався субординації, чим позбавив свого ієрархічного керівника можливості провести службове розслідування з метою з'ясування істинності таких звинувачень (§ 48) [24]. Таким чином було встановлено відсутність порушення статті 10 Європейської конвенції.

3) Висловлювання, пов'язані з безпосередньою участю у діяльності політичних партій. Ця група справ у практиці ЄСПЛ значною мірою представлена рішеннями, постановленими проти Німеччини. Так, у справі *Lahr v. Germany* заявник, місцевий функціонер Національно-демократичної партії Німеччини (NPD), яка вважалася популістською та правоекстремістською і тому перебувала під наглядом німецьких внутрішніх розвідувальних служб (Bundesamt für Verfassungsschutz) [39], був призваний на військову службу. Через кілька місяців ця служба була достроково припинена у зв'язку з його членством та функціями у партії. ЄСПЛ визнав, що зазначене втручання у право заявника на свободу вираження поглядів було законним і переслідувало законні цілі збереження політичного нейтралітету армії, порядку та готовності захистити вільну демократичну кон-

ституційну систему [5]. Таким чином, подальше перебування призовника в армії становило серйозну небезпеку для військового правопорядку, оскільки виконання ним партійних функцій у період військової служби та нездатність відмовитися від антиконституційних цілей, які ставила перед собою партія, становили серйозну загрозу цілісності армії та вірності конституції.

У контексті зазначеного обмеження, що впливає з участі у діяльності партій, заслуговує на увагу рішення по справі *Vogt v. Germany*, у якому заявниця була вчителем школи та одночасно активісткою Комуністичної партії Німеччини (KPD). Розглядаючи справу, ЄСПЛ відмітив, що зобов'язання німецьких державних службовців підтримувати вільний демократичний устрій (*freiheitliche demokratische Grundordnung*) у розумінні Основного Закону ґрунтується на уявленні про те, що державна служба є гарантом Конституції та демократії. Федеративна Республіка Німеччина несе особливу відповідальність у боротьбі з усіма формами екстремізму, у зв'язку з чим на державних службовців покладено обов'язок проявляти політичну лояльність. Тому службовці не можуть грати активну роль у партіях, які переслідують антиконституційні цілі. Крім того, заявниця як учитель несла особливу відповідальність за передачу фундаментальних цінностей демократії (§ 54) [37]. Аналогічну вимогу політичної лояльності у контексті статті 10 Конвенції Європейський Суд закріпив у рішеннях *Volkmer v. Germany* [27] та *Petersen v. Germany* [26], у яких заявники були співробітниками секретних служб колишньої Німецької Демократичної Республіки. Суд вказав, що демократична держава має законний інтерес у вимаганні від державних службовців виявляти лояльність до конституційних принципів.

4) Вираження поглядів під час участі у виборчому процесі. У справі *Rekvényi v. Hungary* ЄСПЛ наголосив, що обов'язок, покладений на окремі категорії державних службовців, у тому числі працівників поліції, утримуватися від політичної діяльності спрямований на деполітизацію відповідних служб. Суд дійшов до висновку, що зазначене обмеження передбачає досягнення легальних цілей у розумінні частини 2 статті 10 ЄКПЛ, адже має на меті захист національної безпеки та публічної безпеки, а також запобігання заворушенням (§ 41) [23]. Схожа позиція щодо обмежень, які накладаються на окремих посадових осіб органів місцевого самоврядування під час виборчого процесу, висловлена у рішен-

ні *Ahmed and others v. the United Kingdom*. Щодо прийняття національними органами правил, які встановлюють для певних категорій працівників органів місцевого самоврядування обмеження права на здійснення політичної діяльності (зокрема, й свободи вираження поглядів), то Європейський Суд вказав, що такі акти спрямовані на зміцнення традиції підтримання політичного нейтралітету з боку співробітників, чії посади не належать до категорії виборних. З огляду на це Суд вважає, що зазначені перепони для здійснення свободи слова мають на меті захист прав інших осіб на ефективну політичну демократію на місцевому рівні (§§ 50, 54) [6].

Досить дискусійним серед суддів Європейського Суду є питання забезпечення свободи вираження поглядів публічними службовцями під час політичних дебатів. За загальним правилом, ЄСПЛ визнає, що у контексті передвиборчих дебатів, особливого значення набуває можливість для кандидатів безперешкодно здійснювати свободу слова (§ 87 рішення у справі *Kudeshkina v. Russia* від 26.02.2009) [33]. Однак таку позицію у справі *Kudeshkina v. Russia* підтримали лише чотири судді із семи. Троє інших суддів висловили свої окремі думки з цього приводу. Зокрема, судді Ковлер і Штайнер вважають, що надання службовцям такого необмеженого права на свободу слова під час виборчого процесу створює загрозу, адже «якщо хтось забажає звести особисті рахунки, [то] безпечніше робити це під час передвиборчої кампанії, оскільки в цьому випадку навіть розкриття професійної інформації та інформації обмеженого користування "не повинно розглядатися як нічим необґрунтований особистий випадок, а скоріше як сумлінне тлумачення питання, що має величезну суспільну значущість" (п. 95)» [34]. Далі вони наголошують, що з критичними висловлюваннями щодо судової системи, які мають політичний відтінок, «можна було б легко змиритися, якби вони виходили від журналістів чи професійних політиків, але не від судді, який працює в тій самій судовій системі» [34]. Судді резюмують, що зазначене рішення Суду може створити враження, що необхідність захистити авторитет правосуддя значно менша, ніж необхідність захистити право службовців на вільне вираження думки. Цю позицію розділяє й суддя Ніколау, який у своїй окремій думці вказав, що заявниця своїми висловлюваннями очорнила репутацію всіх суддів, навіть тих, які не були причетними до обвинувачень. А в цьому контексті слід пам'ятати, що сказане суддею пу-

блічно може мати значний ефект, оскільки люди схильні сприймати погляди судді як збалансовані і виважені [35]. Таким чином, позиції службовців, висловлені під час виборчого процесу, мають бути максимально обачними з огляду на їх статус представників державних чи муніципальних органів влади.

5) Свобода слова у соціальних мережах. Щодо п'ятої категорії справ, то варто зазначити, що ця практика є досить незначною, що пов'язано з масовим поширенням соціальних мереж лише протягом останніх десятиліть, проте рішення ЄСПЛ по цих справах мають значний вплив на процес правозастосування. Резонансною стала справа *Sanchez v. France*, яка повністю змінила попередню практику ЄСПЛ щодо суб'єктів відповідальності за контент у коментарях. Санчеса, що на той час був депутатом місцевої ради та кандидатом на парламентських виборах, було притягнуто до відповідальності за розпалювання ворожнечі на підставі належності групи осіб до певної релігії, оскільки він не вжив належних заходів щодо видалення коментарів, розміщених іншими особами на сторінці його облікового запису Facebook, який був у вільному доступі та використовувався під час його передвиборчої кампанії. Європейський Суд постановив, що депутат місцевої ради несе відповідальність як організатор публічної комунікації на сайті, де повідомлення, розміщені користувачами, були доступними для громадськості. Вина заявника полягала у тому, що він не видалив протиправні коментарі, як тільки йому стало відомо про них. На думку Суду, статус власника сторінки у мережі Facebook тягне за собою покладення певних зобов'язань, зокрема, використання можливості обмеження доступу до сторінки (§ (с) [7]. Варто наголосити, що до постановлення рішення по цій справі практика ЄСПЛ йшла тим шляхом, що відповідальність за зміст сторонньої інформації у повідомленнях у соціальних мережах несли Інтернет-посередники, а не власник сторінки (§§ 140–143 рішення у справі *Delfi AS v. Estonia* від 16.06.2015) [17]. Тому рішення у справі *Sanchez* викликало непорозуміння та значну критику з боку соціуму [1], адже воно може мати наслідком меншу поінформованість населення щодо поточної ситуації в державі чи регіоні шляхом розміщення публікацій на сторінках органів влади чи особистих акаунтах публічних службовців через їх страх бути визнаними винними у протиправних публікаціях інших учасників інтернет-дискусії.

Також необхідно зважати на той факт, що вимога обачності та виваженості щодо висловлювання своєї позиції у соціальних мережах може покладатися не лише на публічних службовців особисто, але й на членів їх сім'ї чи близьких осіб, адже ці публікації можуть поставити під сумнів неупередженість та безсторонність діяльності цих службовців. Наприклад, у справі *Rustavi 2 Broadcasting Company Ltd and Others v. Georgia* дружина судді зробила допис у Facebook, де надала оцінку фактичним обставинам справи, матеріали якої суддя мав розглядати. ЄСПЛ вказав, що вимога суддівської неупередженості не може перешкодити родині судді висловлювати свої погляди на питання, що стосуються суспільства. Однак не можна виключати, що діяльність близьких членів сім'ї може за певних обставин негативно вплинути на сприйняття громадськістю неупередженості даного судді (§ 344) [21].

Отже, службовці зобов'язані слідкувати за контентом, який розміщується на їх сайтах чи сторінках у соціальних мережах з метою уникнення ситуацій, що негативно впливають на оцінку їх безсторонності щодо виконання своїх повноважень. Щодо публікацій інших осіб, то ЄСПЛ не покладає на них обмеження права на свободу слова, проте варто взяти до уваги, що зміст таких дописів та їх зв'язок з публічними службовцями можуть підлягати додатковому з'ясуванню.

б) Захист від критики, висловленої іншими особами, щодо службової діяльності посадових осіб. Суд вважає, що публічні органи та публічні службовці під час виконання ними службових обов'язків повинні визнати, що на них поширюються ширші межі допустимої критики, ніж на приватних осіб (§ 47 рішення у справі *Romanenko and Others v. Russia* від 08.10.2009) [9]. Така ситуація пов'язана з тим, що у демократичній системі дії чи бездіяльність органів влади мають бути предметом пильної уваги не лише законодавчих та судових органів, а й громадської думки (§ 46 рішення у справі *Castells v. Spain* від 23.04.1992) [28]. Таким чином, на публічних службовців поширюється дія «принципу терпимості», який застосовується до багатьох категорій посадових осіб – прем'єр-міністра (§ 67 рішення у справі *Axel Springer AG v. Germany* (по. 2) від 10.07.2014) [11], міністра (§ 25 рішення у справі *Turhan v. Turkey* від 19.05.2005) [22], мера (§ 41 рішення у справі *Brasilier v. France* у від 11.04.2006) [12], політичного радника (§§ 54, 57 рішення у спра-

ві *Morar v. Romania* від 07.07.2015) [8], члена парламенту (§ 40 рішення у справі *Mladina d.d. Ljubljana v. Slovenia* від 17.04.2014) [19] тощо. Проте принцип підвищеної терпимості автоматично не поширюється на всіх осіб, які працюють у публічних органах (§ 64 рішення у справі *Busuioc v. Moldova* від 21.12.2004) [25]. Наприклад, у справі *Nilsen and Johnsen v. Norway* Суд відмовився порівнювати експерта, призначеного урядом, із політиком, оскільки це призвело б до того, що від нього вимагався б високий ступінь терпимості (§ 52) [32].

Щодо вищих посадових осіб держави, то Європейський Суд заявив, що надання підвищеного захисту главам держав і урядів за допомогою спеціального закону не відповідає духу Конвенції (§ 55 рішення у справі *Otegi Mondragon v. Spain* від 15.03.2011) [15]. Наприклад, у справі *Otegi Mondragon v. Spain* Суд постановив, що той факт, що король займає нейтральну позицію в політичних дебатах і виступає як арбітр і символ державної єдності, не повинен захищати його від будь-якої критики при виконанні своїх офіційних обов'язків (§ 56). У справі *Morice v. France* ЄСПЛ визнав, що з огляду на те, що судді є частиною фундаментального інституту держави, вони також можуть зазнавати особистої критики в допустимих межах (§ 131) [29]. Межі допустимої критики досягаються, коли йдеться про необґрунтовані звинувачення (§ 34 рішення у справі *Prager and Oberschlick v. Austria* від 26.04.1995) [36].

Стосовно критики на адресу органів місцевого самоврядування, то Європейський Суд відзначив, що різниця між заявами, що базуються на фактах, та оціночними судженнями має незначне значення у тих випадках, коли ці заяви зроблені у процесі жвавої політичної дискусії на місцевому рівні та коли виборні посадові особи та журналісти користуються широкою свободою критикувати дії місцевої влади, навіть якщо зроблені заяви можуть не мати чіткої фактичної основи (§ 60 рішення у справі *Lombardo and Others v. Malta* від 24.04.2007) [31]. Така практика ЄСПЛ вказує, що, вступаючи на пост публічного службовця, ці особи повинні чітко розуміти, що вони свідомо піддають усі свої слова та вчинки пильному вивченню з боку широкого загалу.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що право публічних службовців на свободу слова має відносний характер. Практика Європейського суду з прав людини засвідчує, що обмеження здійснення цього права для публічних

службовців переважно впроваджуються задля ефективного здійснення їх службових функцій та повноважень. З огляду на цю обставину порядок реалізації свободи слова публічними службовцями має низку особливостей. Загалом, обмежувальні заходи спрямовані на превенцію порушення засади лояльності, запобігання розголошенню внутрішньої службової інформації та на регламентацію належної поведінки у кіберпросторі. Впровадження зазначених спеціальних умов здійснення права на свободу слова має на меті захист репутації службовців як представників органів публічної влади та публічних інституцій в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдєєва Т. Свобода вираження поглядів: коментарі третіх осіб, особиста відповідальність і рішення ЄСПЛ. URL: <https://cedem.org.ua/analytiks/komentaritretih-osib/> (дата звернення: 15.09.2023).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.10.2023).
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 18.10.2023).
4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.10.2023).
5. Рішення ЄСПЛ від 01.07.2008, справа *Lahr v. Germany*, заява № 16912/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88269> (дата звернення: 14.09.2023).
6. Рішення ЄСПЛ від 02.09.1998, справа *Ahmed and others v. the United Kingdom*, заява № 22954/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58222> (дата звернення: 14.09.2023).
7. Рішення ЄСПЛ від 02.09.2021, справа *Sanchez v. France*, заява № 45581/15. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211599> (дата звернення: 15.09.2023).
8. Рішення ЄСПЛ від 07.07.2015, справа *Morar v. Romania*, заява № 25217/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-155808> (дата звернення: 16.09.2023).
9. Рішення ЄСПЛ від 08.10.2009, справа *Romanenko and Others v. Russia*, заява № 11751/03. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-94843&filename=001-94843.pdf&TID=ihgdqbxnfi> (дата звернення: 16.09.2023).
10. Рішення ЄСПЛ від 09.07.2013, справа *Di Giovanni v. Italy*, заява № 51160/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122174> (дата звернення: 11.09.2023).
11. Рішення ЄСПЛ від 10.07.2014, справа *Axel Springer AG v. Germany* (по. 2), заява № 48311/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-145700> (дата звернення: 16.09.2023).
12. Рішення ЄСПЛ від 11.04.2006, справа *Brasilier v. France*, заява № 71343/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-73200> (дата звернення: 16.09.2023).
13. Рішення ЄСПЛ від 12.02.2008, справа *Guja v. Moldova*, заява № 14277/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85016> (дата звернення: 12.09.2023).
14. Рішення ЄСПЛ від 13.11.2008, справа *Kayasu v. Turkey*, заяви № 64119/00 та № 76292/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89519> (дата звернення: 11.09.2023).
15. Рішення ЄСПЛ від 15.03.2011, справа *Otegi Mondragon v. Spain*, заява № 2034/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103951> (дата звернення: 16.09.2023).
16. Рішення ЄСПЛ від 15.11.2016, справа *Simić v. Bosnia and Herzegovina*, заява № 75255/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169737> (дата звернення: 12.09.2023).
17. Рішення ЄСПЛ від 16.06.2015, справа *Delfi AS v. Estonia*, заява № 64569/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155105> (дата звернення: 15.09.2023).
18. Рішення ЄСПЛ від 16.12.1992, справа *Hadjianastassiou v. Greece*, заява № 12945/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57779> (дата звернення: 12.09.2023).
19. Рішення ЄСПЛ від 17.04.2014, справа *Mladina d.d. Ljubljana v. Slovenia*, заява № 20981/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-142424> (дата звернення: 16.09.2023).
20. Рішення ЄСПЛ від 17.11.2016, справа *Karapetyan and Others v. Armenia*, заява № 59001/08. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168703> (дата звернення: 12.09.2023).
21. Рішення ЄСПЛ від 18.07.2019, справа *Rustavi 2 Broadcasting Company Ltd and Others v. Georgia*, заява № 16812/17. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/GEO?i=001-194445> (дата звернення: 15.09.2023).
22. Рішення ЄСПЛ від 19.05.2005, справа *Turhan v. Turkey*, заява № 48176/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-69091> (дата звернення: 16.09.2023).
23. Рішення ЄСПЛ від 20.05.1999, справа *Rekvényi v. Hungary*, заява № 25390/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58262> (дата звернення: 14.09.2023).
24. Рішення ЄСПЛ від 21.07.2016, справа *Soares v. Portugal*, заява № 79972/12. URL: <https://www.dallozactualite.fr/sites/dalloz-actualite.fr/files/resources/2016/07/79972-12.pdf> (дата звернення: 13.09.2023).
25. Рішення ЄСПЛ від 21.12.2004, справа *Busuioc v. Moldova*, заява № 61513/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67745> (дата звернення: 16.09.2023).
26. Рішення ЄСПЛ від 22.11.2001, справа *Petersen v. Germany*, заява № 39793/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22814> (дата звернення: 14.09.2023).
27. Рішення ЄСПЛ від 22.11.2001, справа *Volkmer v. Germany*, заява № 39799/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22078> (дата звернення: 14.09.2023).
28. Рішення ЄСПЛ від 23.04.1992, справа *Castells v. Spain*, заява № 11798/85. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57772> (дата звернення: 16.09.2023).
29. Рішення ЄСПЛ від 23.04.2015, справа *Morice v. France*, заява № 29369/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-154265> (дата звернення: 16.09.2023).
30. Рішення ЄСПЛ від 23.06.2016, справа *Baka v. Hungary*, заява № 20261/12. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-163113> (дата звернення: 11.09.2023).

31. Рішення ЄСПЛ від 24.04.2007, справа *Lombardo and Others v. Malta*, заява № 7333/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-80217> (дата звернення: 16.09.2023).

32. Рішення ЄСПЛ від 25.11.1999, справа *Nilsen and Johnsen v. Norway*, заява № 23118/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58364> (дата звернення: 16.09.2023).

33. Рішення ЄСПЛ від 26.02.2009, справа *Kudeshkina v. Russia*, заява № 29492/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91501> (дата звернення: 15.09.2023).

34. Рішення ЄСПЛ від 26.02.2009, справа *Kudeshkina v. Russia*, заява № 29492/05, окрема думка судді Ковлера, до якої приєднався суддя Штайнер. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91501> (дата звернення: 15.09.2023).

35. Рішення ЄСПЛ від 26.02.2009, справа *Kudeshkina v. Russia*, заява № 29492/05, окрема думка судді

Ніколау. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91501> (дата звернення: 15.09.2023).

36. Рішення ЄСПЛ від 26.04.1995, справа *Prager and Oberschlick v. Austria*, заява № 15974/90. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57926> (дата звернення: 16.09.2023).

37. Рішення ЄСПЛ від 26.09.1995, справа *Vogt v. Germany*, заява № 17851/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58012> (дата звернення: 11.09.2023).

38. Рішення ЄСПЛ від 28.10.1999, справа *Wille v. Liechtenstein*, заява № 28396/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58338> (дата звернення: 11.09.2023).

39. The German domestic intelligence services. URL: https://www.verfassungsschutz.de/EN/home/home_node.html (дата звернення: 13.09.2023).

Махно А.А. ПРАВО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА СВОБОДУ СЛОВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто особливості реалізації права публічних службовців на свободу слова, вироблені практикою Європейського суду з прав людини. З'ясовано, що право на свободу слова не є абсолютним. Крім того, спеціальний правовий статус публічних службовців як представників органів влади накладає на додаткові обмеження щодо здійснення цього права.

Проаналізовано 30 рішень ЄСПЛ щодо порядку та умов обмеження свободи слова публічних службовців. До переліку кейсів увійшли такі: *Vogt v. Germany* від 26.09.1995, *Baka v. Hungary* від 23.06.2016, *Wille v. Liechtenstein* від 28.10.1999, *Kayasu v. Turkey* від 13.11.2008, *Di Giovanni v. Italy* від 09.07.2013, *Simić v. Bosnia and Herzegovina* від 15.11.2016, *Karapetyan and Others v. Armenia* від 17.11.2016, *Hadjianastassiou v. Greece* від 16.12.1992, *Guja v. Moldova* від 12.02.2008, *Soares v. Portugal* від 21.07.2016, *Lahr v. Germany* від 01.07.2008, *Volkmer v. Germany* від 22.11.2001, *Petersen v. Germany* від 22.11.2001, *Rekvényi v. Hungary* від 20.05.1999, *Ahmed and others v. the United Kingdom* від 02.09.1998, *Kudeshkina v. Russia* від 26.02.2009, *Sanchez v. France* від 02.09.2021, *Rustavi 2 Broadcasting Company Ltd and Others v. Georgia* від 18.07.2019, *Castells v. Spain* від 23.04.1992, *Axel Springer AG v. Germany (no. 2)* від 10.07.2014, *Turhan v. Turkey* від 19.05.2005, *Brasilier v. France* від 11.04.2006, *Morar v. Romania* від 07.07.2015, *Mladina d.d. Ljubljana v. Slovenia* від 17.04.2014, *Busuioc v. Moldova* від 21.12.2004, *Nilsen and Johnsen v. Norway* від 25.11.1999, *Otegi Mondragon v. Spain* від 15.03.2011, *Morice v. France* від 23.04.2015, *Prager and Oberschlick v. Austria* від 26.04.1995 та *Lombardo and Others v. Malta* від 24.04.2007.

На підставі аналізу цих рішень Європейського суду з прав людини зроблено висновок, що існує шість основних аспектів, які стосуються покладення додаткових обмежень щодо реалізації права на свободу слова службовими особами, а саме: 1) висловлювання, що ставлять під сумнів нейтральність та неупередженість публічних службовців; 2) розголошення службової інформації, що також охоплює повідомлення про правопорушення, вчинені іншими службовцями; 3) висловлювання, пов'язані з безпосередньою участю у діяльності політичних партій; 4) вираження поглядів під час участі у виборчому процесі; 5) свобода слова у соціальних мережах; 6) захист від критики, висловленої іншими особами, щодо службової діяльності посадових осіб.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, службове право, права людини, свобода слова, практика ЄСПЛ.

Makhno A.A. THE RIGHT OF PUBLIC SERVANTS TO FREEDOM OF SPEECH IN THE CASE-LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The article examines the peculiarities of the implementation of the right of public servants to freedom of speech, developed by the case-law of the European Court of Human Rights. It is found that the right to freedom of speech is not absolute. In addition, the special legal status of public servants as representatives of authorities imposes additional restrictions on the exercise of this right.

The author analyzes 30 decisions of the ECtHR regarding the procedure and conditions for restricting the freedom of speech of public servants. The list of cases includes the following: *Vogt v. Germany* from 26.09.1995, *Baka v. Hungary* from 23.06.2016, *Wille v. Liechtenstein* from 28.10.1999, *Kayasu v. Turkey* from 13.11.2008, *Di Giovanni v. Italy* from 09.07.2013, *Simić v. Bosnia and Herzegovina* from 15.11.2016, *Karapetyan and Others v. Armenia* from 17.11.2016, *Hadjianastassiou v. Greece* from 16.12.1992, *Guja v. Moldova* from 12.02.2008, *Soares v. Portugal* from 21.07.2016, *Lahr v. Germany* from 01.07.2008, *Volkmer v. Germany* from 22.11.2001, *Petersen v. Germany* from 22.11.2001, *Rekvényi v. Hungary* from 20.05.1999, *Ahmed and others v. the United Kingdom* from 02.09.1998, *Kudeshkina v. Russia* from 26.02.2009, *Sanchez v. France* from 02.09.2021, *Rustavi 2 Broadcasting Company Ltd and Others v. Georgia* from 18.07.2019, *Castells v. Spain* from 23.04.1992, *Axel Springer AG v. Germany (no. 2)* from 10.07.2014, *Turhan v. Turkey* from 19.05.2005, *Brasilier v. France* from

11.04.2006, *Morar v. Romania* from 07.07.2015, *Mladina d.d. Ljubljana v. Slovenia* from 17.04.2014, *Busuioc v. Moldova* from 21.12.2004, *Nilsen and Johnsen v. Norway* from 25.11.1999, *Otegi Mondragon v. Spain* from 15.03.2011, *Morice v. France* from 23.04.2015, *Prager and Oberschlick v. Austria* from 26.04.1995 and *Lombardo and Others v. Malta* from 24.04.2007.

Based on the analysis of these judgments of the European Court of Human Rights, it was concluded that there are six main aspects that relate to the imposition of additional restrictions on the exercise of the right to freedom of speech by public servants. The first category of restrictions concerns statements that call into question the neutrality and impartiality of public servants. At the same time, the provision of Article 10(2) of the European Convention on Human Rights does not prevent public servants from expressing their opinions on reforms. Secondly, restrictions apply to the disclosure of service information. This block also includes reports on offenses committed by other public servants. The third aspect of the application of restrictions is statements related to direct participation in the activities of political parties. In this case, special emphasis is placed on parties that promote anti-democratic ideology. The fourth group of restrictions concerns the expression of views during participation in the electoral process. The positions of public servants expressed under such conditions should be as cautious as possible. Fifth, certain restrictions are imposed on freedom of speech in social media. It has been established that public servants are obliged to monitor the content posted on their websites or pages in social media in order to avoid situations that negatively affect the assessment of their impartiality in the performance of their powers. Finally, the sixth group is represented by restrictions on protection against criticism expressed by other persons regarding the official activities of public servants. It is emphasized that when taking up the post of a public servant, these persons must clearly understand that they deliberately expose all their words and actions to scrutiny by the general public.

Key words: public service, civil service, service law, human rights, freedom of speech, ECtHR case-law.

УДК 347.73 + 34.021-044.247(477:4)
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.12

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І РОЗУМНІСТЬ ПОДАТКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. Явища *справедливості* і *розумності* права консенсусно тлумачаться як у правознавстві, так і в правозастосовній практиці у якості його принципів. Такий підхід до їх розуміння і сприйняття склався ще у давньоримському праві. Наразі принципи *справедливості* і *розумності* позиціонуються як елементи всезагального (основоположного) принципу верховенства права. Останній пронизує системи як міжнародного, так і національного права. Однак у різних галузях національного права він утвердився в неоднаковій мірі, як і його елементи *справедливості* та *розумності*.

Зокрема, оціночні категорії *справедливості* і *розумності* рідко застосовуються як у самому податковому законодавстві України, так і при аналізі його науковцями та в оцінках експертів. До прикладу, в одному з попередніх досліджень нами було з'ясовано, що оціночне поняття *справедливості* вжито в Податковому кодексі України (далі – ПКУ) лише один раз, а саме при переліку принципів податкового законодавства; оціночне поняття *розумності* вжито в ПКУ п'ять разів, а, до речі, поняття *добросовісності* не зустрічається в ПКУ жодного разу [1]. Це є наслідком укоріненого в податковому праві України його позитивістського розуміння – як права держави, а також втіленням етатистського світоглядного підходу до сприйняття платника податків як пасивної (тільки зобов'язаної) сторони податкового правовідношення, а не як повноправного партнера держави, здатного сповна усвідомлювати власну місію як платника податків, а також активно, власною волею і зусиллями її здійснювати.

Такий підхід визначав природу податкового права України в цілому, місце принципів *добросовісності* і *розумності* у ній аж до початку повномасштабної російсько-української війни. Одним з неминучих наслідків цієї війни стали глибокі якісні зміни у податковому праві України в цілому, істотна трансформація його на ціннісних засадах *справедливості* і *розумності*.

Це основна причина, яка зумовлює актуальність цієї статті.

Ще більше зумовлює актуальність дослідження податкового права України в умовах воєнного стану **ступінь їх розробки в українському правознавстві**. Вона поки що перебуває на початковому етапі. Зокрема, наразі відомі тільки окремі статті деяких вчених юристів-фінансистів, у яких ці питання розглядаються навіть не у плані постановки проблеми, а дотично. Це статті А.О.Монаєнка [2] та Р.О.Гаврилюк, А.І.Дутчака та О.І.Дутчака [3; 4], а також тези виступів двох останніх авторів на наукових конференціях.

Метою дослідження є осмислення нової ціннісної матриці податкового права України, розкриття причин її появи та основних форм прояву.

Методологічною основою дослідження обрано антропосоціокультурний підхід, а також загальнонаукові принципи об'єктивності й історизму.

Виклад основних результатів дослідження. Повномасштабна російсько-українська війна стала найнебезпечнішим викликом Україні з часу здобуття нею державного суверенітету та незалежності. Відповідно до методологічних підходів Самюеля Гантінгтона [5], це війна двох протилежних ціннісних світів, а тому вона із самого початку набула екзистенційного характеру – росія поставила собі за неприховану мету повне знищення України як держави та українського народу в цілому. Як зазначив на початку війни Президент України Володимир Зеленський, це є війна мороку проти світла, зла проти добра, смерті проти життя [6]. Вона змусила Українську державу невідкладно та докорінно переглянути й оновити усі засади своєї діяльності, що визначали її політику в умовах мирного періоду розвитку України і трансформувати їх відповідно до найнагальніших потреб функціонування держави в умовах війни. Об'єктивним критерієм такої перебудови засад діяльності

держави в умовах війни, як резонно зауважує ряд дослідників [7; 8], стала докорінна зміна ієрархії потреб вітчизняної держави і народу загалом в умовах цієї війни. Безспірно найпріоритетнішими серед них виявилися безпекові потреби країни.

На нашу думку, на вершині цих безпекових потреб була і залишається необхідність досягнення та підтримання повної єдності держави і народу для відсічі ворогу, збереження суверенітету і незалежності України. Будь-які протистояння держави і суспільства в цілому, різних груп та сил всередині них, що мали місце в довоєнний період розвитку, стали неприпустимими. Чи не найгострішим та найбільш очевидним протистоянням у вітчизняному соціумі, яке тягнулося ще з минулого періоду розвитку, було протистояння платників податків і держави внаслідок недотримання і навіть нехтування останньою принципу справедливості в оподаткуванні. Особливо відчутно це проявлялося в карально-жертвовному характері юридичної відповідальності за порушення платниками податків податкового законодавства держави [9, с. 310–325].

З метою дієвого подолання цього протистояння, реального впровадження в податкову систему України принципу справедливості оподаткування та докорінного покращення ефективності податкового права Українська держава з перших же днів російсько-української війни стала на шлях лібералізації податкового законодавства. Цей підхід держави до кардинальних змін у системі оподаткування був зумовлений також сукупністю тих фундаментальних змін, які настали для податкового права України з початком російсько-української війни: різким зменшенням числа об'єктів оподаткування, аналогічним зубожінням платників податків, хаосом у питаннях збору і передачі податкової інформації, забезпечення податкового контролю й обліку. Він знайшов своє найбільш концентроване та послідовне втілення у Законі України № 2120-IX від 15.03.2022 р. [10].

Цей Закон України передбачив заходи з лібералізації податкової системи України в цілому, передусім: лібералізацію спрощеної системи оподаткування; зменшення ставок оподаткування або взагалі звільнення від оподаткування для чималого переліку товарів та/або послуг, передусім паливно-мастильних матеріалів; зниження ставок податку на додану вартість; звільнення від оподаткування добровільної безоплатної допомоги Збройним Силам України та гуманітарної допомоги іншим її вітчизняним

споживачам; лібералізацію податкового обліку, звітності і відповідальності платників податків за порушення ними податкового законодавства держави впродовж дії правового режиму воєнного стану в Україні та визначений період часу після його припинення або скасування. Положення цього Закону було конкретизовано і доповнено цілим рядом інших законодавчих актів держави у сфері оподаткування впродовж першого року російсько-української війни. Зокрема, йдеться про Закон України № 2330-IX від 21.06.2022 р. щодо сприяння створенню умов для розвитку індустріальних парків в Україні [11], Закон України № 2720-IX від 03.11.2022 р., який врегулював оподаткування діяльності з торгівлі валютою в готівковій формі [12], Закон України № 2654-IX від 06.10.2022 р., що по-новому врегулював оподаткування підприємницької діяльності електронних резидентів в Україні [13] та ряд інших.

Безальтернативність стратегічного курсу України на лібералізацію її податкового права було підтримано й примножено на системній основі й у Законі України № 3219-IX від 30 червня 2023 р. [14]. Зокрема, вітчизняний законодавець зазначив у ньому, що ця лібералізація на практиці передусім повернулася укоріненням в податкове право України принципу його справедливості, який себе повністю виправдав навіть в умовах жорсткої російсько-української війни. У цьому законі було критично враховано набутий досвід реалізації політики лібералізації податкової системи України, взято до уваги одержані всіма суб'єктами податкових правовідносин уроки та нові невідкладні виклики податковій політиці держави в умовах воєнного стану. До прикладу, цим законом були повернуті деякі довоєнні юридичні конструкції податкового права України, зокрема, систематичне проведення документальних і фактичних перевірок дотримання платниками податків податкового законодавства держави в умовах дії воєнного стану за наявності безпечних умов для здійснення таких перевірок; повернення платникам єдиного податку третьої групи та платникам податку на прибуток підприємств з 01.08.2023 р., а платникам ПДВ – з 31.10.2023 р. довоєнного правового режиму оподаткування [14]. Чи було це справедливим стосовно відповідних суб'єктів оподаткування?

Зокрема, атрибутивною складовою принципу справедливості податкового права є дотримання ним публічної мети оподаткування. В умовах російсько-української війни ця мета

як у платників податків, так і в Української держави повністю співпала. Її квінтесенція полягає в тому, щоб забезпечити Збройні Сили України в достатній мірі публічними фінансовими ресурсами для розгрому російського агресора і збереження таким чином Українського народу від геноциду та поневолення, а також суверенітету Української держави. В значній мірі цьому співпадінню цілей платників податків та Української держави в оподаткуванні наразі сприяє політика активізації боротьби Української держави з корупційною «приватизацією» та іншими формами розкрадання публічних фінансових ресурсів України. Отже, в принципі та за ключовими змістовими параметрами податкове право України в умовах російсько-української війни набуло очевидних властивостей і зовнішніх ознак *справедливого податкового права*. Чимало додаткових свідчень цього можна знайти у принциповій перебудові відносин юридичної відповідальності платників податків за податкові правопорушення і держави [15; 16].

Вищезазначене є достатньою підставою вважати податкове право України періоду російсько-української війни і розумним (відповідним засаді людиномірності), адже тільки людина є розумною істотою. Інакше кажучи, податкове право України вищезазначеного періоду відповідає найпріоритетнішим потребам платників податків як людей. Зокрема, нами уже було продемонстровано, що такими потребами людей як платників податків наразі є в Україні їх безпекові потреби, а також що їх задоволення повністю детермінує цілі оподаткування як з боку платників податків, так і з боку держави.

Водночас розумність податкового права має й інші субстантивні виміри. На нашу думку, чи не найістотнішим серед них є юридична визначеність податкового права. Останній чинник сам по собі є самодостатнім елементом принципу верховенства права і водночас входить у якість неодмінної складової до засади розумності права. Невизначене право не є розумним, більше того, взагалі не є правом. Ще стародавні римляни, які вбачали квінтесенцію права у його процедурах, залишили нащадкам максимуму «немає процедури – немає права».

Консенсусно витлумачені усіма членами Венеційської комісії складові елементи юридичної визначеності містяться у її доповіді «Мірило правовладдя», ухваленій нею на своєму 106-му пленарному засіданні у березні 2016 року. Це: доступність судових рішень; передбачність актів права; сталість і послідов-

ність приписів права; легітимні очікування; унеможливлення зворотної дії приписів права в часі; принципи *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*; *res judicata* [17, с. 22–24].

Як перекоонує системний та функціональний аналіз податкового законодавства України періоду російсько-української війни, йому властиві усі вищезазначені якості елементу юридичної визначеності принципу верховенства права. Осмислення їх світоглядного і методологічного потенціалу дозволяє синтезувати вищезазначені складові явища юридичної визначеності податкового права України у досліджуваній період часу за критерієм їх змісту в три наступні пласти цієї правової матерії: 1) ціннісна складова юридичної визначеності відповідного податкового права; 2) його функціональна складова і 3) темпоральна складова юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану. Усі вони, разом взяті, репрезентують іще один зріз розумності податкового права України у досліджуваній період як принципу.

Квінтесенція ціннісної складової принципу юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану не викликає запитань або заперечень ні в науковців, ні в експертному середовищі, які аналізували раніше чи нині досліджують це питання. Вона, як уже зазначалося нами вище, полягає у повному співпадінні розуміння публічної мети оподаткування як з боку платників податків, так і з боку держави. Тобто, нова ціннісна матриця податкового права України виявилася спільною для обидвох сторін податкового правовідношення. В цьому й полягає її інноваційність, світоглядне і методологічне значення. Вона відіграє роль правової матриці усїєї конструкції юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану.

Деяко складнішим, як на перший погляд, є питання щодо функціональної складової юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану. Так, Верховна Рада України, враховуючи тотальний хаос у сфері виконання платниками податків їх податкових зобов'язань перед державою на початку повномасштабної російсько-української війни, що утворився на тимчасово окупованих територіях й територіях, на яких велися або продовжували вестися бойові дії, включно із новою ситуацією щодо реєстрації податкових накладних та/або розрахунків коригування, запровадила Законом України № 2260-IX від 12.05.2022 р. тимчасові (на час дії воєнного/надзвичайного стану)

особливості податкового адміністрування, зборів та єдиного внеску. Цим Законом платники податків в разі відсутності в них можливості вчасного виконання їх податкового обов'язку, в т.ч. і реєстрації в єдиному реєстрі податкових накладних (далі – ЄРПН) податкових або акцизних накладних чи розрахунків коригування були звільнені від відповідальності за невиконання своїх податкових обов'язків на період дії воєнного стану. Цей же Закон змінив і процедуру вищезазначеної реєстрації у випадках, якщо в платників податків з'являлася можливість такої реєстрації [18].

В екстремальних умовах війни законодавець допустив у вищезазначеному Законі не зовсім чіткої припис щодо особливостей реєстрації податкової накладної чи розрахунку коригування платником податків у ЄРПН. Спроба оперативного виправлення цієї законодавчої помилки Постановою Уряду України, який мав відповідні повноваження на це, ще більше ускладнила законодавчу похибку, а саме комісії контролюючих органів одержали дискретні повноваження односторонньо оцінювати як істинний намір платника ПДВ, так і обґрунтованість підстав для відмови платнику податку в реєстрації його податкової накладної/розрахунку коригування в ЄРПН. Квінтесенція вищезазначених змін полягає в тому, що довоєнну автоматичну реєстрацію вищезазначених документів платників податків в ЄРПН було замінено експертною реєстрацією. Парламент України Законом України № 2836-IX від 13.12.2022 р. підтримав цю інновацію [19].

З одного боку, вона містила реальні корупційні ризики з боку відповідних комісій контролюючих органів, з іншого – запобігала появі не менших ризиків порушення податкового законодавства держави з боку недобросовісних платників податків. Подальша судова практика підтвердила резонансність такої оцінки. Зокрема, в лютому 2023 р. на засіданні Комітету з питань бюджету Верховної Ради України зазначалося, що із 4,6 тис. розглянутих на той час судами України позовів платників податків проти контролюючих органів, у яких оскаржувалася нереєстрація ними податкових накладних/розрахунків корегування платників податків, останні виграли 2,1 тис. судових спорів і програли 2,5 тис. судових спорів з контролюючими органами [20]. З одного боку, це було свідченням тих фундаментальних змін у відносинах платників податків і держави, які сталися в умовах воєнного часу. Йдеться передусім про подолання карально-жертвовного характеру цієї відпо-

відальності, про що свідчать факти. З іншого боку, такі ж очевидні кардинальні зрушення на краще сталися впродовж цього часу й у царині принципу юридичної визначеності податкового права України.

Однак прогресивні зміни тут ще далекі до завершення, тому вважаємо за необхідне навести одне із положень, що міститься у Постанові Касаційного адміністративного суду (далі – КАС) від 04.12.2018 р. в справі № 821/1173/17: «Верховний Суд погоджується з висновком судів попередніх інстанцій, що можливість надання платником вичерпного переліку документів на підтвердження правомірності формування і надання податкової накладної прямо залежить від чіткого визначення фіскальним органом конкретного виду критерію оцінки ступеня ризиків» [21].

Цей же світоглядний і методологічний підхід КАС застосував й у своїй Постанові від 10.04.2020 р. в справі № 819/330/18, зазначивши, що «прозорість адміністративних процедур є ефективним запобіжником державного свавілля. Вмотивоване рішення демонструє особі, – резюмував КАС, – що вона була почута, дає стороні можливість апелювати проти нього. Лише за умови прийняття обґрунтованого рішення може забезпечуватися належний публічний та, зокрема, судовий контроль за адміністративними актами суб'єкта владних повноважень» [22]. Такі вимоги у царині юридичної визначеності в сфері податкового права постають перед державою в цілому та окремими її інституціями.

Рівноцінною вищезазначеній визначеності має бути і визначеність правової позиції платника податків щодо виконання ним свого податкового зобов'язання перед державою. Наразі у цій царині у відносинах платника податків і держави склався ціннісний паритет. Це є одним із переконливих свідчень переходу платників податків і держави від протистояння без правил до юридично визначеної співпраці. Проте й надалі у розвитку взаємного партнерства ініціатива тут має належати державі як сильнішій стороні податкового правовідношення.

Ключовою особливістю темпоральної складової юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану, на відміну від її аналога в довоєнний період, є чітка вказівка вітчизняним законодавцем на час завершення (вичерпання) дії приписів її податкового права, зумовлених російсько-українською війною – це період дії воєнного стану та ще пів року після його завершення.

Про останнє систематично зазначається в усіх законодавчих актах Парламенту України, якими врегульовується її податкове право, що набуло чинності впродовж російсько-української війни. Тобто, тут йдеться однозначно про перспективну дію норм податкового права в часі. Водночас вітчизняний законодавець системно надає ретроактивності юридичним нормам, які помякшують або скасовують відповідальність платника податку за порушення ним податкового законодавства держави. Такий його підхід відповідає ціннісним імперативам Конституції України. Він, зокрема, передбачений в тім числі і вже згадуваним нами вище Законом України № 3219-ІХ від 30.06.2023 р. [14]. Це також промовистий прояв принципу юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану як складової ширшого принципу розумності її податкового права.

Висновки. Податкове право України зазнало в умовах воєнного стану глибоких і різнопланових якісних змін. Найфундаментальнішими серед них виявилися імплементація податковим правом принципів *справедливості* і *розумності* оподаткування. Принцип справедливості податкового права України цього періоду проявився передусім у послідовному дотриманні ним публічної мети оподаткування. В умовах російсько-української війни ця мета як у платників податків, так і в Українській державі повністю співпала. Її квінтесенція полягає у належному забезпеченні публічними фінансовими ресурсами Збройних Сил України для розгрому російського агресора та збереження внаслідок цього Українського народу від геноциду і поневолення, а також суверенітету Української держави. Як в принципі, так і за ключовими змістовими параметрами податкове право України в умовах російсько-української війни набуло очевидних властивостей і зовнішніх ознак *справедливого податкового права*. У значній мірі цьому сприяла також принципова перебудова відносин юридичної відповідальності платників податків за податкові правопорушення і держави. Інтегральним підсумком цього стало подолання прямого ціннісного протистояння платників податків і держави та налагодження між ними партнерських відносин.

Вищезазначене є достатньою підставою вважати податкове право України періоду російсько-української війни також розумним (відповідним засаді людиномірності), адже тільки людина є розумною істотою. Окрім того, розумність податкового права України в умовах во-

єнного стану проявилася й у його якісно новій юридичній визначеності, а саме – йому стали властивими усі складові елементи юридичної визначеності принципу верховенства права. Спільною для обидвох сторін податкового правовідношення – платників податків і держави – виявилася нова ціннісна матриця податкового права України. В цьому полягає її інноваційність, світоглядне і методологічне значення. Вона відіграє роль основоположної правової матриці усєї конструкції юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану. Наразі у цій царині у відносинах платника податків і держави склався ціннісний паритет. Це є одним з переконливих свідчень переходу платників податків і держави від протистояння без правил до юридично визначеної співпраці. Проте й надалі ініціатива у розвитку їх взаємного партнерства має належати державі як сильнішій стороні податкового правовідношення. Ключовою особливістю темпоральної складової юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану, на відміну від її аналога в довоєнний період, є чітка вказівка українським законодавцем на час завершення (вичерпання) дії приписів її податкового права, зумовлених російсько-українською війною – це період дії воєнного стану та ще півроку після його завершення.

Принципи справедливості і розумності податкового права України набули в умовах воєнного стану якостей світоглядного і методологічного орієнтирів його подальшої еволюції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пацурківський П.П. Правова природа оціночних понять «справедливість», «добросовісність» і «розумність» у Податковому кодексі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. *Серія Право*. Випуск 67. С. 208–214.
2. Монаєнко А.О. Цифрові технології у забезпеченні прав платників податків в умовах воєнного стану. *Правова система України в умовах воєнного стану: збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської, М.М. Хоменка*. Одеса : Вид. дім «Гельветика». 2022. С. 519–535.
3. Гаврилюк Р.О., Дутчак А.І., Дутчак О.І. Лібералізація норм податкового права України в умовах воєнного стану. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького* : журнал. *Серія Право*. Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 2. С. 88–97.
4. Гаврилюк Р.О., Дутчак А.І., Дутчак О.І. Гуманізація податкової політики України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2023. <http://www.lsej.org.ua/index.php/>

arkhiv-nomeriv (На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право).

5. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the remaking of world order. New York. SIMON& SCHUSTER. 1996. 353 p.

6. Привітання Президента України Володимира Зеленського з Великоднем 24.04.2023 р. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/privitannya-prezidenta-ukrayini-z-velikodnem-4541>

7. Петро Пацурківський, Руслана Гаврилюк. Війна Росії проти України та вітчизняні публічні фінанси. *Право України*. 2022. № 3. С. 11–12.

8. Олег Губанов. Питання балансування свободи вираження поглядів і безпекових факторів під час воєнного та надзвичайного стану. *Право України*. 2022. № 8. С. 95–107.

9. Гаврилюк Р.О. Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. 2014. С. 310–325.

10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України № 2120-IX від 15.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n5>

11. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо створення сприятливих умов для діяльності індустріальних парків в Україні : Закон України № 2330-IX від 21.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2330-20#n2>

12. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування діяльності з торгівлі валютними цінностями у готівковій формі : Закон України № 2720-IX від 03.11.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2720-20#n5>

13. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законів України щодо особливостей оподаткування підприємницької діяльності електронних резидентів : Закон України № 2654-IX

від 06.10.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-20#n5>

14. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану. Закон України № 3219-IX від 30.06.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3219-20#n5>

15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану : Закон України № 2118-IX від 3.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#n5>

16. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану : Закон України № 2142-IX від 24.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#n2>

17. Мірило правовладдя. Доповідь, ухвалена венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 року). Пер. з англ. Сергія Головатого. Київ : Видання USAID. 2017. 163 с.

18. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану : Закон України № 2260-IX від 12.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2260-20#n5>

19. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо сприяння відновленню енергетичної інфраструктури України : Закон України № 2836-IX від 13.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2836-20#n5>

20. Виконання ДПС рішень суду щодо реєстрації податкових накладних та/або розрахунків коригування кількісних та вартісних показників до них в ЄРПН. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/659149.html>

21. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі ВС від 04.12.2018 р. в справі № 821/1173/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78326524>

22. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі ВС від 10.04.2020 р. в справі № 819/330/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/88706639>

Пацурківський П.П. СПРАВЕДЛИВІСТЬ І РОЗУМНІСТЬ ПОДАТКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджується сутнісна трансформація податкового права України в умовах дії воєнного стану на нових ціннісних засадах його справедливості і розумності. Метою дослідження є осмислення нової ціннісної матриці податкового права України, розкриття причин її появи та основних форм прояву.

Методологічною основою дослідження обрано антропосоціокультурний підхід, а також загальнонаукові принципи об'єктивності й історизму. Системний функціональний аналіз податкового законодавства України цього періоду із вищезазначених пізнавальних підходів уможливив обґрунтування наступних висновків. Податкове право України зазнало в умовах воєнного стану глибоких і різнопланових якісних змін. Найфундаментальнішими серед них виявилися імплементація податковим правом принципів *справедливості* і *розумності* оподаткування. Принцип справедливості податкового права України цього періоду проявився передусім у послідовному дотриманні ним публічної мети оподаткування. В умовах російсько-української війни ця мета як у платників податків, так і в Українській державі повністю співпала. Податкове право України в умовах російсько-української війни набуло очевидних властивостей і зовнішніх ознак *справедливого податкового права*. Вищезазначене є достатньою підставою вважати податкове право України періоду російсько-української війни також розумним (відповідним засаді людиномірності), адже тільки людина є розумною істотою. Окрім того, розумність податкового права України в умовах воєнного стану проявилася й у його якісно новій юридичній визначеності, а саме – йому стали властивими усі складові елементи юридичної визначеності принципу верховенства права. Спільною для обидвох

сторін податкового правовідношення – платників податків і держави – виявилася нова ціннісна матриця податкового права України. В цьому полягає її інноваційність, світоглядне і методологічне значення. Вона відіграє роль основоположної правової матриці усєї конструкції юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану. Наразі у цій царині у відносинах платника податків і держави склався ціннісний паритет. Ключовою особливістю темпоральної складової юридичної визначеності податкового права України в умовах воєнного стану, на відміну від її аналога в довоєнний період, є чітка вказівка українським законодавцем на час завершення (вичерпання) дії приписів її податкового права, зумовлених російсько-українською війною – це період дії воєнного стану та ще півроку після його завершення. Принципи справедливості і розумності податкового права України набули в умовах воєнного стану якостей світоглядного і методологічного орієнтирів його подальшої еволюції.

Ключові слова: податкове право України у період дії воєнного стану, принцип справедливості в податковому праві, принцип розумності в податковому праві, юридична визначеність в податковому праві, світоглядний і методологічний орієнтир податкового права України.

Patsurkivskyy P.P. FAIRNESS AND REASONABLENESS OF UKRAINIAN TAX LAW UNDER MARTIAL LAW

The article examines the essential transformation of tax law of Ukraine under martial law on the new value-based principles of its fairness and reasonableness. The purpose of the study is to comprehend the new value matrix of Ukrainian tax law, to reveal the reasons for its emergence and the main forms of its manifestation.

The methodological basis of the study is the anthroposociocultural approach, as well as the general scientific principles of objectivity and historicism. A systematic functional analysis of the tax legislation of Ukraine of this period based on the above-mentioned cognitive approaches made it possible to substantiate the following conclusions. The tax law of Ukraine underwent profound and diverse qualitative changes during martial law. The most fundamental among them was the implementation by tax law of the principles of fairness and reasonableness of taxation. The principle of fairness of the tax law of Ukraine of this period was manifested primarily in its consistent observance of the public purpose of taxation. In the context of the Russian-Ukrainian war, this goal is fully aligned for both taxpayers and the Ukrainian state. Its quintessence lies in the proper provision of public financial resources to the Armed Forces of Ukraine to defeat the Russian aggressor and, as a result, to preserve the Ukrainian people from genocide and enslavement, as well as the sovereignty of the Ukrainian state. Both in principle and in terms of key substantive parameters, the tax law of Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian war has acquired obvious properties and external signs of fair tax law. To a large extent, this was also facilitated by a fundamental restructuring of the relations of legal liability of taxpayers for tax offenses and the state. The integral result of this was the overcoming of direct value confrontation between taxpayers and the state and the establishment of partnership relations between them.

The above is a sufficient reason to consider the tax law of Ukraine during the Russian-Ukrainian war to be also reasonable (consistent with the principle of humanity), since only a human being is a rational being. In addition, the reasonableness of the tax law of Ukraine under martial law is also manifested in its qualitatively new legal certainty, namely, it has all the components of the legal certainty element of the rule of law principle. The new value matrix of Ukrainian tax law turned out to be common for both parties to the tax legal relationship – taxpayers and the state. This is its innovation, ideological and methodological significance. It plays the role of the fundamental legal matrix of the entire structure of legal certainty of the tax law of Ukraine under martial law. Currently, there is a value parity in the relations between the taxpayer and the state in this area. This is one of the convincing evidence of the transition of taxpayers and the state from confrontation without rules to legally defined cooperation. However, the initiative to develop their mutual partnership should continue to belong to the state as the stronger party to the tax relationship. The key feature of the temporal component of legal certainty of the tax law of Ukraine under martial law, unlike its pre-war counterpart, is a clear indication by the Ukrainian legislator of the time of termination (exhaustion) of the provisions of its tax law caused by the Russian-Ukrainian war – the period of martial law and another six months after its termination. Under martial law, the principles of fairness and reasonableness of Ukraine's tax law have acquired the qualities of ideological and methodological guidelines for its further evolution.

Key words: tax law of Ukraine during the period of martial law, principle of fairness in tax law, principle of reasonableness in tax law, legal certainty in tax law, ideological and methodological guidelines of tax law of Ukraine.

Чернадчук Т.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

Жмака І.А.,
здобувачка вищої освіти рівня магістр
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету

УДК 347.73
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.13

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ УКРАЇНИ

Вступ. Упродовж останніх десятиліть світове співтовариство стикається з низкою суттєвих проблем, серед яких найбільш нагальними є: співіснування держав на засадах миру і процвітання; посилення нерівності як між країнами так і в самих державах; боротьба з бідністю та голодом; протидія кліматичним змінам, захист екосистем суші; раціональне використання природних ресурсів і т.п. З метою подолання вище зазначених проблем на саміті Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) зі сталого розвитку, що проводився у вересні 2015 року в межах 70-ї сесії Генеральної Асамблеї було прийнято підсумковий документ «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», який містить 17 цілей сталого розвитку і 169 завдань, що постають перед країнами-членами ООН [1]. Україна, як повноправний член міжнародного співтовариства не стоїть осторонь і приєдналась до глобального процесу сталого розвитку. В даному контексті, Указом Президента України був затверджений відповідний документ «Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [2]. При цьому, не викликає сумніву той факт, що досягти поставлених цілей можливо тільки в умовах наявності у держави необхідних фінансових ресурсів, формування яких здійснюється за рахунок надходжень до відповідних бюджетів на всіх рівнях (державному і місцевому).

Варто зазначити, що для сучасної України характерним є важка ситуація в фінансовій сфері, яка обумовлена низкою причин, головними з них є війна і нажаль, значний рівень корупції. Так, внаслідок російської агресії, як зазначають у своєму звіті експерти Світового банку і Єврокомісії пошкодження від військових дій в Україні в період з 24 лютого 2022 року по 24 лютого

2023 року склало в сумі 134,7 млрд. доларів [3]. Стосовно корупційної складової, то в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI), що укладається глобальною антикорупційною організацією Transparency International та базується на оцінках підприємців та аналітиків, за підсумками 2022 року наша країна відповідно займає 116 місце у переліку зі 180 країн світу, маючи 33 бали. Такі ж бали мають Алжир, Ангола, Замбія, Монголія, Сальвадор та Філіппіни [4]. В порівнянні з 2021 роком Україна покращила своє становище, перемістившись з 122 місця, але слід констатувати, що загальні результати боротьби з проявами корупції в нашій державі поки що не вкушають оптимізму. Як на наш погляд, одним із засобів усунення негативних явищ в фінансовій сфері є ефективний контроль з боку держави, що безумно вважається важливою функцією державного управління. Відповідно фінансовий контроль, як різновид державного контролю сприяє успішній реалізації державної політики в фінансовій сфері. В свою чергу, важливим аспектом забезпечення ефективності та прозорості державного фінансового контролю є правові засади його здійснення. Однак існують значущі проблеми, пов'язані з організацією та функціонуванням державного фінансового контролю, які потребують ретельного аналізу та вирішення, так як основним призначенням даного виду контролю вважається забезпечення точного і беззаперечного дотримання законів і інших нормативно-правових актів в процесі формування і ефективного використання фінансових ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми в сфері правового регулювання державного фінансового контролю були об'єктом досліджень багатьох науковців, се-

ред яких особливої уваги заслуговують праці Л.К. Воронової, О.П. Гетьманець, М.П. Кучерявенка, Т.А. Латковської, А.М. Монаєнка, О.П. Орлюк, Л.А. Савченко, В.Д. Чернадчука та інших. Незважаючи на значну кількість наукових праць в сфері здійснення державного контролю, фінансового контролю, наявність різних підходів до визначення таких дефініцій як «контроль», «державний контроль», «фінансовий контроль» і т.п., на сучасному етапі розвитку України виникають деякі невирішені аспекти та виклики, які становлять частину загальної проблеми в згаданій сфері. А саме, визначення оптимальної системи контролю, забезпечення прозорості та доступності до інформації, боротьба з корупцією та недобросовісністю, гармонізація профільного законодавства, а також ефективно запровадження зарубіжного досвіду.

Мета статті. Враховуючи вище зазначене важливим питанням є дослідження сучасного стану правового регулювання державного фінансового контролю в сучасних реаліях України, аналіз здійснення державного фінансового контролю в деяких зарубіжних країнах і країнах Європейського Союзу (далі – ЄС).

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах сьогодення питання державного фінансового контролю відіграє важливу роль, адже в першу чергу це питання стосується ефективного та відповідального управління фінансовими ресурсами держави. До нього включається не лише забезпечення правильного розподілу та використання бюджетних коштів, але і контроль за ефективністю і законністю витрат, уникнення проявів корупції, а також здатність забезпечити сталу фінансову стійкість країни в умовах негативних зовнішніх та внутрішніх факторів, таких як війна, занепад промисловості та інші складні виклики.

Для початку варто зазначити, що державний фінансовий контроль представляє собою окремий тип державного та фінансового контролю і відрізняється від інших видів фінансового контролю за своїми характеристиками і критеріями щодо суб'єктів, які його здійснюють. У порівнянні з іншими видами державного контролю, державний фінансовий контроль відрізняється своєрідністю в предметі, до якого прийнято відносити публічні фінанси, що належать державі, а також управлінські дії, пов'язані з формуванням, розподілом, володінням та використанням фінансових ресурсів [5, с. 100]. Особливостями державного фінансового контролю є також його головна мета, а

саме забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів та якісне управління державними фінансами.

У наукових дослідженнях щодо фінансового контролю в Україні не існує загального підходу щодо визначення цього поняття, його структури, принципів, функцій і особливостей, оскільки різні дослідники розглядають цю проблематику з різних точок зору. У своїх дослідженнях Л.А. Савченко розглядає фінансовий контроль як «діяльність державних органів і недержавних організацій, самих господарюючих суб'єктів чи їх структурних підрозділів, фізичних осіб, наділених відповідними повноваженнями чи правами, що спрямована на забезпечення законності, фінансової дисципліни, раціональності в ході мобілізації, розподілу і використання фінансових ресурсів» [6, с. 43]. Науковець розглядає фінансовий контроль, в якості інституту фінансового права, який представляє собою групу норм, що регулюють єдиний комплекс відносин, які називаються фінансово-контрольними. При цьому, увага звертається на те, що інститут фінансового контролю характеризується як фінансово-правовий інститут, що має складну структуру, оскільки його норми входять як до загальної, так і особливої частини фінансового права, бо існують специфічні його види, такі як бюджетний, податковий, валютний, банківський, митний контроль, який здійснюють визначені законодавством суб'єкти [7, с. 54]. В свою чергу, О.П. Орлюк розглядаючи контроль як заключну стадію процесу управління фінансами, зазначає, що фінансовий контроль проявляється як врегульована норма права діяльність уповноважених фінансовим законодавством суб'єктів. Разом з тим, при характеристиці економічного змісту фінансового контролю, звертається увага на те, що таким змістом є функція управління, що охоплює сукупність спостережень, перевірок за діяльністю об'єкта управління з метою оцінки обґрунтованості й ефективності прийнятих рішень та результатів їх виконання [8, с. 144]. В наукових працях зустрічається і таке визначення фінансового контролю «це врегульована норма права діяльність контролюючих (уповноважених) суб'єктів фінансового контролю з метою встановлення відповідності результатів фінансової діяльності підконтрольних (зобов'язаних) суб'єктів показникам, встановленим матеріальними нормами фінансового права (матеріальний фінансовий контроль) та (або) їх дій – процесуальним нормам фінансового

права (процесуальний фінансовий контроль)» [9, с. 2387]. Отже можна констатувати, що у фінансово-правовій науці існують різні погляди на фінансовий контроль, але це не означає, що вони суперечать один одному. Різноманітність поглядів обумовлена тим, що фінансовий контроль є дуже складним фінансово-правовим явищем, ефективність якого потребує якісного організаційно-правового забезпечення.

З огляду на вище зазначене, нормативно-правове регулювання державного фінансового контролю в Україні спрямоване на систематизацію відносин, що виникають під час управління публічними фінансовими ресурсами. За допомогою спеціально-створених правових інструментів, зокрема норм фінансового законодавства, здійснюється цілеспрямований вплив на ці відносини, що складаються у процесі організації та проведення державного фінансового контролю. Нормативно-правове регулювання в сфері управління публічними фінансовими ресурсами призводить до організованості діяльності органів державного фінансового контролю, визначає їхній правовий статус, функції, повноваження, а також встановлює завдання, обсяги та зміст дій, що виникають під час організації та здійснення державного фінансового контролю. Нормативно-правові акти також окреслюють права та обов'язки всіх учасників фінансових правовідносин. У зв'язку з цим слід провести аналіз основних нормативно-правових положень, які можуть використовуватися в цій галузі [10, с. 62].

Правове регулювання здійснення державного фінансового контролю в Україні забезпечується в основному національним законодавством. Це означає, що система фінансово-правових норм, які визначають правила і процедури здійснення державного фінансового контролю, містяться в різних нормативно-правових актах, які розроблені та затверджені урядом та іншими органами держави у відповідності з їх повноваженнями. Ці акти включають Конституцію України, кодекси, закони, підзаконні нормативно-правові акти, стандарти і методичні рекомендації, що стосуються організації та проведення державного фінансового контролю. Важливе місце відводиться Закону України «Про Рахункову палату» [11] в якому закріплено правовий статус Рахункової палати України як незалежного органу державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту), що здійснює фінансовий аудит, аудит ефективності, експертизу, аналіз та інші контрольні заходи від імені Верховної

Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання у відповідності з діючим законодавством. Окремі норми в сфері фінансового контролю містять Закони України «Про запобігання корупції» [12], «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [13] та інші закони України. Крім того, до цієї системи належать і норми міжнародного права, які визнаються Україною. Додержання вимог цих нормативно-правових актів є обов'язковим для об'єктів державного фінансового контролю, відповідно суб'єкти державного фінансового контролю здійснюють нагляд за їх дотриманням, що є зовнішнім проявом важливих аспектів суспільних відносин в згаданій сфері. Характеризуючи нормативно-правові акти, що встановлюють основні засади здійснення фінансового контролю слід звернути увагу і на кодифіковані акти. Так, контроль у бюджетній сфері регламентується Розділом V, Главою 17 Бюджетного кодексу України [14], перелік і повноваження контролюючих органів в сфері оподаткування закріплено статтею 41 Податкового кодексу України [15]. Існує і ряд інших кодифікованих актів, що містять певні норми, які прямо або опосередковано регламентують контрольні заходи.

Законодавча основа державного фінансового контролю має важливий та фундаментальний характер і складає окремий рівень фінансового законодавства. Цей рівень представлений законами України, як визначають правові засади діяльності спеціальних органів державного фінансового контролю, їх завдання, функції, повноваження, обсяг проведення контрольних заходів, порядок організації і здійснення відповідного контролю та інші важливі аспекти. Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» [16], вважається одним із основних законів у цій сфері. Даний нормативно-правовий акт закріплює різновиди державного фінансового контролю, фінансове забезпечення органу державного фінансового контролю, координацію діяльності цього органу з іншими контролюючими органами, основні функції, права і обов'язки, відповідальність органу державного фінансового контролю, а також механізми правового захисту інтересів державного органу контролю та його працівників.

Підзаконні нормативно-правові акти, що встановлюють правові засади контрольної діяльності в конкретній сфері, зазвичай мають характер організаційних вказівок і видаються

в межах компетенції центральних органів виконавчої влади. Ці акти приймаються відповідними міністерствами і іншими центральними органами виконавчої влади, які регулюють внутрішні відносини відповідного органу влади, такі як митні, податкові, бюджетні тощо. У сфері державного фінансового контролю діє: Регламент Рахункової палати, затверджений рішенням Рахункової палати України [17]; Порядок організації та здійснення внутрішнього контролю в Рахунковій палаті, затверджений наказом Голови Рахункової палати [18]. Цим документом визначено механізм організації, функціонування внутрішнього контролю в Рахунковій палаті та самостійних структурних підрозділах її апарату, на відміну від Регламенту, який закріплює реалізацію повноважень Рахункової палати, правил та порядку проведення зовнішнього контролю; Порядок відображення у бухгалтерському обліку операцій по виконанню державного бюджету, затвердженого наказом Державної казначейської служби України [19] тощо. На локальному (місцевому) рівні фінансового законодавства мають силу нормативно-правові акти, які приймаються представницькими та виконавчими органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями, що відповідають за функції державного фінансового контролю на певній території.

Негативна ситуація з нехваткою фінансових ресурсів, що склалася на сьогодні в Україні, пов'язана не тільки з військовими діями, але й з корупційною складовою, про що було зазначено вище. В даному контексті, варто звернути увагу на ще один чи не найважливіший напрям в сфері державного фінансового контролю, а саме боротьба з корупцією на всіх рівнях державної влади. Законом України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки» затверджено Антикорупційну стратегію, в якій звернено увагу щодо усунення низки проблем, які негативно впливають на якість державного контролю, в тому числі фінансового [20]. Особливого значення це набуває з точки зору виконання семи вимог, які поставили перед Україною після отримання статусу кандидата в члени Європейського Союзу. Серед яких суттєве місце займає саме антикорупційна реформа і наближення законодавства України до законодавства ЄС, в тому числі і правового регулювання державного фінансового контролю.

Враховуючи ситуацію, що склалася в сфері організаційно-правового регулювання державного фінансового контролю в країні, як на наш

погляд варто звернутися до практики розвинених країн світу, розглянувши як там побудована система державного контролю. Так, державний фінансовий контроль у зарубіжних країнах ґрунтується на принципах, які викладені в Лімській декларації [21], що належить організації вищих аудиторських установ, а саме Міжнародній організації вищих органів фінансового контролю (далі – INTOSAI). В Європейському регіоні такою організацією є Європейська організація вищих органів фінансового контролю (далі – EUROSAI), до якої входить Україна. Рахункова Палата України є повноправним членом цієї організації з 1999 року, що стосується INTOSAI, то Рахункова Палата стала її членом у 1998 році. Ці принципи включають незалежність, об'єктивність, компетентність і гласність. Основна ідея принципу незалежності полягає в тому, що контрольні органи повинні бути незалежними від впливу зовнішніх організацій і відповідно мати функціональну і організаційну незалежність, так як від цього в значній мірі залежить ефективне та об'єктивне проведення державного контролю. Хоча, як свідчить практика, повної незалежності вищих контрольних органів не існує. Це пов'язано з тим, що в основному такі органи функціонують в межах державного апарату. Так, наприклад, Рахункова палата України створена при Верховній Раді України, підпорядкована Раді і в певній мірі від неї залежна.

Щодо побудови структури системи фінансового контролю розвинених країн, то в ній спостерігається чітка ієрархія. Що мається на увазі: на вершині ієрархії знаходиться Вищий контрольний орган з розширеними повноваженнями, і всі інші контролюючі органи, або підпорядковані йому, або піддаються його координації та оцінці їхньої діяльності. За весь період свого функціонування органи державного фінансового контролю в цих країнах підтвердили і підтверджують ефективність такої системи і відповідно наявність якісних результатів своєї діяльності.

Для прикладу варто, як на наш погляд, розглянути як функціонує державний контроль в Сполучених Штатах Америки (далі – США). Одним із найстаріших органів у світі вважається Рахункова палата уряду США (далі – GAO) яка є незалежною, неупередженою агенцією, що працює на Конгрес, була створена у 1921 році Законом про бюджет та бухгалтерський облік. Створення такого органу було викликано необхідністю контролювати Конгресом зростаючі державні витрати та борг після Першої світової війни. До кінця Другої світової війни GAO

насамперед перевіряло законність та адекватність державних витрат. Після Другої світової війни у міру зростання відповідальності та програм уряду, фокус роботи цього органу змістився у бік надання допомоги Конгресу у спостереженні за програмами та витратами агенцій виконавчої влади. У 1974 році Конгрес розширив роль GAO в галузі оцінки, поклавши на неї відповідальність у бюджетному процесі. В цей період склад GAO був розширений за рахунок науковців, актуаріїв та експертів у таких галузях, як охорона здоров'я, державна політика та комп'ютери. Пізніше була зібрана група професійних слідчих, багато з яких мало досвід роботи в правоохоронних органах для розслідування заяв про можливі кримінальні та цивільні правопорушення. У 2004 році юридична назва GAO була змінена з Головної бухгалтерії на Рахункову палату уряду, чим було підтверджено зростаючу роль агентства у федеральному уряді. GAO вивчає, як витрачаються гроші платників податків, та надає Конгресу та федеральним агентствам об'єктивну, неупереджену, засновану на фактах інформацію, яка може бути використана для вдосконалення діяльності уряду та економії платникам податків мільярдів доларів. Федеральні аудитори та аудитори штату звертаються до GAO за стандартами внутрішнього, фінансового аудиту та інших видів державного аудиту. Вийшовши за рамки фінансового аудиту, GAO почало проводити аудити ефективності, перевіряючи, наскільки ефективними є державні програми і чи досягають вони своїх цілей. Розглядає сучасні проблеми, такі як опіодна залежність, гіг-економіка, доступне житло та безпека харчових продуктів. З метою задоволення зростаючої потреби Конгресу в інформації з таких актуальних питань, як штучний інтелект та моделювання інфекційних захворювань, було створено нову групу з науки та технологій. Робота цього органу контролю виконується на прохання комітетів або підкомітетів Конгресу або вимагається державними законами чи звітами комітетів відповідно до протоколів, що GAO надає Конгресу [22]. За багаторічний період свого функціонування Рахункова палата США набула досвіду щодо виконання найскладніших аудиторських і оцінюючих завдань, які ставить перед нею Конгрес, що в свою чергу може слугувати взірцем організації державного фінансового контролю в Україні.

Заслуговую на окрему увагу і функціонування державного фінансового контролю в такій країні ЄС, як Польща. Вищим державним ор-

ганом фінансового контролю (аудиту) в країні є Вища Палата контролю (далі – NIK). Вона діє на підставі Глави 9 Конституції Республіки Польща, закону про Вищу Палату контролю, Статуту та Ордонансів Голови Палати. Положення, що містяться в законі, визначають правовий статус NIK, її завдання, режим і сферу діяльності, а також внутрішню організацію. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 року визначає Вищу аудиторську службу як керівний, функціонально відокремлений, професійний орган державного аудиту. Основний закон надає NIK конституційну гарантію незалежності від виконавчої влади, регулює обсяг аудиторських повноважень, перераховує обов'язки перед Сеймом і визначає посаду її Голови. Закон про Вищу Палату контролю від 23 грудня 1994 року визначає організацію і режим роботи NIK. Він регулює процес контрольних проваджень, визначає обов'язки працівників та їх права [23]. Як на наш погляд, організація державного фінансового контролю Польщі має схожість з Україною. Мається на увазі Вища палата контролю Польщі і Рахункова пала України, але на відміну від повноважень Голови Рахункової палати України, Голова NIK має право направляти до Конституційного Трибуналу (Суду) клопотання щодо перевірки норм міжнародних угод, законів, інших актів на відповідність норм Конституції.

Щодо законодавчих основ здійснення фінансового контролю (аудиту) в цілому в ЄС, то у відповідності до умов Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу [24], Правил процедури Палати аудиторів Європейського Союзу [25] функцію державного фінансового контролю покладено на Європейський суд аудиторів (ЕСА), що діє на підставі законодавства ЄС, з метою покращити управління фінансами та надати громадянам ЄС інформацію про використання коштів ЄС. В свою, чергу система внутрішнього державного фінансового контролю та зовнішнього аудиту країн-членів ЄС впорядкована у відповідності з загальним вимогами законодавства ЄС в фінансовій сфері, базується на міжнародних стандартах, а також відповідає основним принципам підзвітності, прозорості, ефективності та результативності.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що враховуючи сучасні реалії України, важливим завданням, яке стоїть перед державою є наближення національних стандартів здійснення державного фінансового контролю

до європейських і міжнародних стандартів. На основі Лімської декларації, яка містить ключові принципи контролю, INTOSAI були розроблені та ухвалені Стандарти аудиту державних фінансів. Ці стандарти становлять основу для формування національних стандартів державного фінансового контролю і складаються з чотирьох складових: по-перше, базові принципи в стандартах INTOSAI стосуються кваліфікації аудитора, включаючи визначення обсягу та характер аудиту, вимоги до звітності та методичку перевірок; по-друге, загальні стандарти INTOSAI стосуються кваліфікації аудиторів, політики кадрової роботи, інформаційних систем, та містять правила професійної етики; по-третє, стандарти проведення аудиту державних фінансів INTOSAI встановлюють критерії та методологію проведення аудиту, включаючи планування, нагляд, аналіз і оцінку ефективності внутрішнього контролю; по-четверте, правила складання звітів INTOSAI визначають правила та формат для складання звітів аудитора, включаючи висновки за результатами аудиту фінансів, законності та ефективності [26]. Стандарти INTOSAI є базовою основою, яка може бути використана як рекомендаційна платформа для проведення контрольних заходів у сфері державних фінансів. В даному контексті, в Україні варто створити та закріпити законодавчо єдину систему стандартів державного фінансового контролю, яка б враховувала всі аспекти фінансового контролю, враховуючи при цьому особливості внутрішнього законодавства країни, засновану на позитивному міжнародному досвіді.

Таким чином, проведений аналіз правових засад здійснення державного фінансового контролю як в Україні так і зарубіжних країнах, дозволяє зробити висновок, що не зважаючи на тяжкі сучасні реалії наша держава активно розвиває свою систему державного фінансового контролю, але є ще багато аспектів, які вимагають подальших зусиль для її покращання. Зокрема, важливо забезпечити більшу прозорість і відкритість в процесі фінансового контролю, підвищити ефективність його функціонування та забезпечити відповідність української системи міжнародним стандартам і нормам. Як на наш погляд, покращена система державного фінансового контролю безумовно сприятиме зменшенню потенційних загроз для безпеки України, надасть можливість встановити більш сувору фінансово-бюджетну дисципліну шляхом створення ефективної системи відповідальності. Сприятиме посиленню координуючої

ролі держави в сфері фінансового контролю, що в результаті призведе до збільшення обсягів надходжень до бюджетних і позабюджетних фондів на різних рівнях і відповідно правомірності їх використання, як в сучасних реаліях, так і в процесі відновлення нашої держави в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Петрорення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» від 25.09.2015 року. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/70/1> (дата звернення 07.10.2023).
2. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30.09.2019 року № 722. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення 07.10.2023).
3. Україна, швидка оцінка завданої школи та потреб на відновлення. Лютий 2022 – лютий 2023. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062823034041908/pdf/P18017401fe8430010af21016afb4ebc8c4.pdf>
4. Індекс сприйняття корупції – 2022. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення: 07.10.2023).
5. Прасюк В.М. Державний фінансовий контроль: визначення поняття. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3(28). Т.2. С. 97–102. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v3-2_2019/21.pdf
6. Савченко Л.А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : дис. ... докт.юрид.наук. Ірпінь, 2002. 455 с.
7. Савченко Л.А. Правові основи фінансового контролю : навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2008. 504 с.
8. Орлюк О.П. Фінансове право. Академічний курс : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2010. 808 с.
9. Chernadchuk, Viktor D.; Chernadchuk, Tamara O. And Klochko, Alyona M.2017. Financial Control as a Means of Cognition of the Financial Activities: Theoretical and Legal Aspects. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. Volume VIII, Winter, 8(30): 2383–2390.
10. Прасюк В.М. Проблеми нормативно-правового регулювання державного фінансового контролю в Україні та напрями його вдосконалення. *Південно-український правничий часопис*. 2019. № 4. Т. 1. С. 60–64. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_1/15.pdf
11. Про Рахункову палату : Закон України № 576-III від 02.07.2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text> (дата звернення 07.10.2023).
12. Про запобігання корупції : Закон України № 1700-VII від 14.10.2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 07.10.2023).
13. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>. (дата звернення 07.10.2023).
14. Бюджетний кодекс України від 8.07.2010 року № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>. (дата звернення 05.10.2023).

15. Податковий кодекс України від 2.12.2010 року № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 07.10.2023).

16. Про основні заходи здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>. (дата звернення 07.10.2023).

17. Регламент Рахункової палати : Рішення Рахункової палати від 28.08.2018 р. № 22-7 зі змінами, затвердженими рішенням Рахункової палати від 08.11.2019 р. № 31-3. URL: https://rp.gov.ua/uploadfiles/About/RegulatoryDoc/arp_1_new.pdf.

18. Порядок організації та здійснення внутрішнього контролю в Рахунковій палаті : Наказ Голови ахункової палати від 15.08.2019 р. № 51. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/About/RegulatoryDoc/Por_vn_kontr_RP.pdf.

19. Порядок відображення у бухгалтерському обліку операцій по виконанню державного бюджету : Наказ Державної казначейської служби України від 19.12.2019 р. № 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0356840-19#Text> (дата звернення 07.10.2023).

20. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки: Закон України № 2322-IX від

20.06.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20/conv#n3> (дата звернення: 07.10.2023).

21. Лімська декларація керівних принципів контролю : міжнародний документ від 01.01.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_090#Text (дата звернення: 08.10.2023).

22. Офіційний сайт Рахункової палати уряду США (GAO). URL: <https://www.gao.gov/> (дата звернення 08.10.2023).

23. Офіційний сайт Вищої палати контролю Польщі. URL: <https://www.nik.gov.pl/en/> (дата звернення 08.10.2023).

24. Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу (2016/C202/01) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016ME/TXT&from=EN#d1e8129-47-1> (дата звернення 08.10.2023).

25. Правила процедури Палати аудиторів Європейського Союзу від 11.03.2010 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1696758262709&uri=CELEX%3A32010Q0423%2801%29> (дата звернення 08.10.2023).

26. ISSAI 100 to 400 – INTOSAI Standards. URL: <https://www.intosai.org/documents/open-access> (дата звернення 08.10.2023)

Чернадчук Т.О., Жмака І.А. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ УКРАЇНИ

У статті досліджуються окремі питання правового регулювання державного фінансового контролю в Україні на шляху досягнення поставлених перед країною цілей сталого розвитку. При цьому, звертається увага на сучасні реалії, в яких опинилась Україна, а саме: важкої ситуації з фінансовими ресурсами, значним дефіцитом бюджету, нестачею коштів в державі та іншими негативними явищами у фінансовій сфері, що обумовлені низкою причин. Серед таких причин головними, на погляд авторів статті, є по-перше, військові дії, пов'язані з російською агресією; по-друге корупційні діяння наслідком яких є поява в фінансовій сфері різних непрогнозованих, складних факторів деструктивного характеру. Відмічається, що в умовах сьогодення питання державного фінансового контролю відіграє важливу роль, адже в першу чергу це питання стосується ефективного та відповідального управління фінансовими ресурсами держави. До нього включається не лише забезпечення правильного розподілу та використання бюджетних коштів, але і контроль за ефективністю і законністю витрат, уникнення проявів корупції, а також здатність забезпечити сталу фінансову стійкість країни в умовах негативних зовнішніх та внутрішніх факторів, таких як війна, занепад промисловості та інші складні виклики.

Фокусується увага на питаннях визначення поняття дефініції «фінансовий контроль», його особливості, аналізуються думки провідних вчених і науковців з цього приводу. Ураховуючи погляди вітчизняних науковців і виходячи з власних напрацювань звертається увага на те, що фінансовий контроль є дуже складним і багатограним фінансово-правовим явищем, ефективність якого потребує якісного організаційно-правового забезпечення. З огляду на це, зазначається, що важливим аспектом забезпечення ефективності та прозорості державного фінансового контролю є правові засади його здійснення. А саме, визначення оптимальної системи контролю, забезпечення прозорості та доступності до інформації, боротьба з корупцією та недобросовісністю, гармонізація профільного законодавства, а також ефективне запровадження зарубіжного досвіду. В даному контексті змістовно проаналізовано компоненти системи нормативно-правового регулювання державного фінансового контролю, яка характеризується складним ієрархічним характером, проаналізовані міжнародні правові акти, що регулюють фінансову сферу. Акцентовано увагу на світовому досвіді організації фінансового контролю, ефективність якого підтверджує необхідність перебудови існуючої в Україні системи державного фінансового контролю на відповідній нормативно-правовій базі з урахуванням міжнародних стандартів.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, цілі сталого розвитку, корупційна складова, нормативно-правові акти, міжнародні стандарти.

Chernadchuk T.O., Zhmaka I.A. SEPARATE QUESTIONS OF THE LEGAL REGULATION OF STATE FINANCIAL CONTROL IN THE MODERN UKRAINIAN REALITIES

In the article separate questions of the legal regulation of state financial control in Ukraine on the way to reaching the sustainable development goals set for the country are being researched. Herewith, the attention is put on the modern realities where Ukraine found itself, namely: a hard situation with the financial resources, a significant budget deficit, a lack of funds in the state, and other negative phenomena in the financial sphere due to a number of reasons. Among such reasons, the main, on the authors' point, is, for the first time, military activities connect with russian aggression, secondly, corruption activities the consequence of which is the appearance in the financial sphere of various unpredictable, complex factors of a destructive nature. It pointed out that in today's conditions the questions of state financial control play an important role because, first of all, this question refers to effective and responsible management of state financial resources. It contains not only the support of the correct division and applying budget costs but also the control for the effectiveness and legality of expenses avoidance of manifestations of corruption, as well as, the ability to ensure the permanent financial stability of the country in conditions of negative external and internal factors, such as war, industrial decline, and other complex challenges.

The attention is focused on the questions of the definition of "financial control", its features, and the opinions of leading scientists on this matter are analyzed. Including the domestic scientists' views and based on their own experiences, attention is drawn to the fact that financial control is a very complex and multifaceted financial and legal phenomenon, the effectiveness of which requires high-quality organizational and legal support. In view of this, it is noted that an important aspect of ensuring the effectiveness and transparency of state financial control is the legal framework for its implementation. That's why; these include determining the optimal control system, ensuring transparency and access to information, combating corruption and malpractice, harmonising relevant legislation, and effectively implementing foreign experience. In this given context, the components of the normative-legal regulation of state financial control system were substantially analyzed which is characterized by the complex hierarchical in nature; the international legal acts that regulate the financial sphere were analyzed. Attention was pointed to the world experience of the financial control organization, the effectiveness of which confirms the necessity of re-building the existing Ukraine state financial control system to the relative normative-legal base including the international standards.

Key words: state financial control, sustainable development goals, corruption component, normative-legal acts, international standards.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО; КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Гречана С.І.,

*здобувач наукового ступеня доктора філософії
Науково-дослідного інституту публічного права*

УДК 343.1

DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.14

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ДОПИТУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
В СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ

Вступ. Тактика допиту окремих категорій осіб під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею має ряд організаційно-тактичних особливостей, притаманних тій чи іншій групі. Практичні працівники підкреслили особливості тактики допиту низки категорій допитуваних, зокрема таких осіб як особи похилого віку та іноземці. При формуванні тактики проведення допиту під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею необхідно врахувати весь накопичений науковий досвід, а також приділяти увагу дотриманню міжнародних стандартів, вимог кримінального процесуального законодавства України, криміналістичних рекомендацій щодо використання тактичних прийомів та їх комплексів, а також враховувати конкретну слідчу ситуацію та індивідуальні особливості учасників даної (слідчої) розшукової дії. Приділимо увагу висвітленню даного питання.

Мета і завдання дослідження. Розкрити особливості тактики допиту осіб похилого віку та іноземців у процесуальному статусі свідків та потерпілих під час досудового розслідування у судовому засіданні слідчим суддею. Задля досягнення поставленої мети, передбачається вирішення наступних завдань: розкрити процесуальні особливості допиту вказаних осіб; з'ясувати їх тактичні особливості; запропонувати практичні рекомендації з досліджуваної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Передусім розглянемо особливості допиту осіб похилого віку у процесуальному статусі свідків та потерпілих під час досудового розслідування у судовому засіданні слідчим суддею.

Власне визначення поняття «особа похилого віку» відрізняється у джерелах, що теж обумовлює неоднозначність його тлумачення. Так, згідно ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших

громадян похилого віку в Україні» 1993 року, «громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року» [1].

Однак, вивчення судової практики свідчить про те, що такої категорії осіб відносять людей більш поважного віку.

Наприклад, відповідно до ухвали слідчого судді Жовтневого районного суду м. Харкова щодо розгляду клопотання слідчого погодженого прокурором, про проведення додаткового допиту потерпілої, під час досудового розслідування в судовому засіданні в порядку, передбаченому ст. 225 КПК України. В обґрунтування проведення допиту за ст. 225 КПК України наводилися такі фактичні підстави як: а) вік потерпілої, адже на момент розгляду клопотання її вік становить 76 років. На переконання слідчого судді, сам лише вказаний вік потерпілої може бути обставиною, яка в подальшому унеможливить її допит в суді; б) посилення сторони обвинувачення на проведення на території України активних бойових дій у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ, регулярні ракетні обстріли м. Харкова та Харківської області, що також є фактором підвищеної небезпеки для громадян, що проживають на відповідній території. Судовим розглядом встановлено, що існують обставини, які в подальшому можуть унеможливити допит потерпілої в суді під час судового розгляду кримінального провадження, а її показання мають суттєве значення для кримінального провадження, адже саме вона безпосередньо сприймала дії підозрюваного, а тому клопотання сторони обвинувачення про додатковий допит потерпілої в судовому засіданні в порядку, передбаченому ст. 225 КПК України, є законним, обґрунтованим та підлягає задоволенню [2].

Наведена ухвала слідчого судді вбачається обґрунтованою, однак є й інші ситуації у судовій практиці, коли слідчий суддя серйозний похилий вік особи не вважає достатньою підставою для проведення допиту у порядку ст. 225 КПК України.

Так, слідчий суддя Шаргородського районного суду Вінницької області, розглянув клопотання слідчого про допит свідка під час досудового розслідування у кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за ознаками кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 125 КПК України. Клопотання мотивовано тим, що свідок у даному кримінальному провадженні, особа 1928 року народження (на момент розгляду клопотання – 92 роки), є особою похилого віку, має хронічні тяжкі захворювання, а також на неї можливий тиск зі сторони особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (її сина), що створює ризики, які в подальшому унеможливають допит свідка похилого віку в суді або можуть вплинути на повноту чи достовірність її показань. Дослідивши матеріали клопотання, слідчий суддя прийшов до висновку, що матеріали клопотання не містять доказів на підтвердження обставин, які б вказували на похилий вік свідка, тяжку хворобу, наявності інших обставин, що можуть унеможливити допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань свідка. Наведені у клопотанні відомості нічим не підтверджені та не можуть слугувати підставою для задоволення клопотання, оскільки не підпадають під дію ст. 225 КПК України [3].

Однак, наведена вище позиція слідчого судді щодо тлумачення похилого віку особи як підстави застосування ст. 225 КПК України не може вважатися обґрунтованою, і ми пояснимо свою думку, використовуючи офіційне тлумачення судових інстанцій.

З метою тлумачення наведеного проблемного питання слід навести узагальнення Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03 червня 2016 року «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями». Зазначено, що в переважній кількості випадків слідчі судді задовольняють клопотання про допит у судовому засіданні під час досудового розслідування свідка або потерпілого, які досягли похилого віку (зокрема тих, чий вік переважає 75 років), беручи до уваги лише вікові особливості стану здоров'я таких осіб. Слідчим суддям необхідно враховувати, що сам лише похилий вік свідка, потерпілого

може бути обставиною, яка унеможливає їх допит в суді. Тому за таких обставин вимагати додаткових доказів, що підтверджують захворювання таких осіб, недоцільно [4].

Наведене положення є важливим, адже спрямовано на забезпечення прав та свобод осіб похилого віку, їх законних інтересів.

Тактика спілкування з такою категорією осіб відрізняється необхідністю деталізації інформації, надання допомоги у пригадуванні певних обставин та фактів, надання психологічної допомоги.

У процесі наукового дослідження встановлено, що, наприклад, відносно допиту неповнолітніх на нормативно-правовому рівні (Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині 2010 року та ін.) закріплено заборону проведення допиту неповнолітнього разом із підозрюваним. Варто зауважити, що люди похилого віку теж належать до вразливої категорії учасників кримінального судочинства, у своїй переважній більшості мають медичні протипоказання щодо стресу на хвилювань. Тому вважаємо слушним зауважити, що проводячи допит потерпілого чи свідка, що є людиною похилого віку, у присутності підозрюваного у кримінальному правопорушенні, слід застосовувати тактичні прийоми, спрямовані на нейтралізацію або мінімізацію стресового стану. Адже власне зустріч потерпілого чи свідка у судовому засіданні із підозрюваним, особливо за умови вчинення насильницького злочину, містить елементи стресу.

Так, слідчий суддя Миргородського міськрайонного суду Полтавської області, задовольнив клопотання слідчого про проведення допиту потерпілої в судовому засіданні у кримінальному провадженні, внесеному в ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 190 КК України. Обґрунтовуючи клопотання, слідчий посилався на наявність інших обставин, що можуть унеможливити допит потерпілої в суді, зокрема, її похилий вік, що вчинене щодо неї кримінальне правопорушення негативно вплинуло на її стан здоров'я, а хвилювання і участь в судовому засіданні може його погіршити, тому на підставі ст. 225 КПК України слідчий клопотав про проведення допиту потерпілої у судовому засіданні. Зважаючи, що обставини, які наведені слідчим у клопотанні, є винятковими, оскільки допит потерпілої судом у подальшому може бути неможливим через її похилий вік і незадовільний стан здоров'я, тому клопотання є обґрунтованим і його

слід задовольнити. Враховуючи, що в даному кримінальному провадженні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 190 КК України, допит потерпілої слід проводити в присутності підозрюваної. Керуючись ст. ст. 225, 309 КПК України, слідчий суддя ухвалив – провести допит потерпілої в приміщенні Миргородського міськрайонного суду Полтавської області, за участі прокурора, слідчого, підозрюваної [5].

Однак, за таких умов, з метою недопущення конфліктних ситуацій та мінімізації стресу допитуваної особи, яка є похилого віку, а у той самий час – забезпечення виконання положень КПК України, пропонуємо запозичити досвід правового регулювання таких ситуацій по аналогії з допитом малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого у судовому засіданні. Так, у ч. 4 ст. 354 КПК України визначено, що: «у випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин та/або захисту прав малолітнього чи неповнолітнього свідка, за ухвалою суду він може бути допитаний поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження)» [6]. Такі умови проведення доцільно поширити на допит, за необхідності, свідка чи потерпілого, що є особою похилого віку, а також інші вразливі категорії учасників кримінального провадження.

Так, з огляду на ряд причин, допитуваний похилого віку може бути обмеженим чи відчувати значні труднощі щодо здійснення різних процесуально значущих дій під час допиту, зокрема, й у здатності правильно орієнтуватися у поставлених слідчим суддею, іншим учасниками судового розгляду запитаннях, особисто знайомитися з протоколом допиту, підписувати цей документ тощо. Може буде встановлено, що такі особи страждають на старечий склероз, психоз чи наявні інші психофізичні порушення, які не дають змоги їм правильно орієнтуватися у питаннях, які стосуються реалізації кримінального провадження.

Гарантії ефективного, психологічно коректного проведення допиту осіб похилого віку, які характеризуються безпомічністю, полягають у залученні законних представників та спеціалістів. Участь законних представників допомагає подолати обставини, що перешкоджають налагодженню психологічного контакту слідчого судді з допитуваним (замкнутість, страх, сором, невпевненість тощо), створюють передумови для послідовної і правдивої розповіді потерпі-

лим (свідком) про обставини, що мають значення для провадження. Важливим є і залучення спеціалістів, зокрема, психіатра – під час допиту особи з психічними вадами; лікаря-терапевта чи інший профільного спеціаліста – під час допиту особи, яка страждає на соматичну хворобу, здоров'ю якого спричинена фізична шкода; сурдосурдопедагога – під час допиту глухих, німих, глухонімих; психолога – під час допиту осіб, які перебувають у стані стресу, іншому несприятливому стані психіки, що перешкоджає повноцінній участі у проведенні слідчої (розшукової) дії.

Вкрай важливо за таких умов застосовувати відеозапис допиту, з метою комплексної оцінки отриманих показань, у тому числі емоційного та фізичного стану допитуваного; реакцій на поставлені запитання; особливостей обмірковування питань та відповідей на них; рівня освіченості, морального та інтелектуального рівня допитуваного, його поведінки, міміки, жестів та ін. Це дасть змогу уникнути потреби у додаткових запитаннях, у тому числі – й виклику свідка чи потерпілого до судового розгляду справи у майбутньому.

Втім, доцільність використання зазначених засобів потребує врахування індивідуальних психологічних особливостей особи похилого віку. Така вимога зумовлена відповідними причинами, що спричинили безпомічність особи, а також можливістю виникнення її психологічного дискомфорту, що негативно в подальшому може відобразитися на психологічному контакті цієї особи зі слідчим суддею, а в підсумку – на отриманій доказовій інформації.

Проблемним питанням, що потребує вирішення за даних умов, є розроблення та впровадження системи тактичних прийомів, що спрямовані на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків (потерпілих), які є особами похилого віку.

Усунення неповноти та суперечностей у показаннях свідків (потерпілих), які є особами похилого віку, які зумовлені добросовісними помилками у сприйнятті, запам'ятовуванні та відтворенні, вимагає від слідчого судді, з одного боку, знання процесу формування показань і чинників, що на нього впливають, а з другого – використання тактичних прийомів, спрямованих на надання допомоги допитуваному в пригадуванні фактів і подій. Процес нейтралізації добросовісних помилок у показаннях не слід зводити тільки до системи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію забутого. Ідеальні сліди можуть міс-

тити й перекручену інформацію щодо дійсних обставин події, яка відтворюється особою під час допиту. Тому відповідна система тактичних прийомів має сприяти, крім актуалізації забутого, й усуненню перекрученої інформації.

Аналіз літературних джерел дає підстави дійти висновку про те, що система тактичних прийомів, що спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях допитуваних, має охоплювати три відповідні підсистеми тактичних прийомів, які доцільно розподілити залежно від стадії формування показань, на якій виникли такі помилки (відповідно до наукових напрацювань В.О. Коновалової) [7].

I) Підсистема тактичних прийомів, що спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок сприйняття: 1) тактичні прийоми, спрямовані на усунення помилок при зоровому чи слуховому сприйнятті (зіставлення одержаних показань з даними огляду місця події; уточнюючі запитання; надання особі можливості пояснити суперечності між показаннями й даними місця події; пред'явлення речових доказів; оголошення фрагментів показань інших осіб; надання допитуваному можливості пояснити причини суперечностей та ін.); 2) тактичні прийоми, спрямовані на усунення помилок при сприйнятті смаку, запаху чи на дотик (поставка доповнюючих питань про асоціативні відчуття під час сприйняття смаку, запаху чи на дотик; уточнюючі запитання; пред'явлення речових доказів; надання можливості пояснити причини суперечностей між первинними даними та показаннями, що даються після повторного сприйняття);

II) Підсистема тактичних прийомів, що спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок запам'ятовування: 1) тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію забутої інформації: (нагадуючі питання; пред'явлення речових доказів; демонстрування іншої матеріалізованої інформації; використання можливостей фантазії допитуваного; оголошення фрагментів показань інших осіб щодо забутої допитуваним інформації); 2) тактичні прийоми, спрямовані на усунення фантазування: (уточнюючі питання; пред'явлення матеріалізованої інформації (фотозображень); пред'явлення речових доказів; оголошення результатів інших слідчих (розшукових) дій та висновків експертів; допит на місці події);

III) Підсистема тактичних прийомів, що спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок відтворення: 1) тактичні прийоми, спрямовані на усунення лінгвістичних поми-

лок допитуваного: (уточнюючі питання; оголошення показань допитуваного, які він дав раніше, що суперечать одержаним показанням; надання особі можливості пояснити причини суперечностей у показаннях; пред'явлення матеріалізованої інформації (даних словників, довідників); 2) тактичні прийоми, спрямовані на усунення логічних помилок допитуваного: (уточнюючі запитання; поставлення питань про обставини, що передують, супроводжують чи слідує за подією кримінального правопорушення; поставлення питань у хронологічній чи логічній послідовності; оголошення фрагментів показань інших осіб, що не збігаються із показаннями допитуваного; надання особі можливості пояснити причини суперечностей у показаннях) [7].

Запропонована система прийомів є типовою. У процесі її використання ефективним тактичним прийомом може стати кожен із зазначених або їх комплекс, залежно від психологічних особливостей допитуваного та своєрідності добросовісних помилок, які слід нейтралізувати [8, с. 113–118].

Розглянемо особливості тактики допиту у порядку у ст. 225 КПК України ще однієї особливої категорії осіб у процесуальному статусі свідків та потерпілих, а саме – *іноземців*.

Проведення слідчих (розшукових) дій з іноземцями перебуває у центрі уваги дослідників (П.Г. Назаренко [9], М.М. Шикоряк, Ю.М. Черноус [10]), адже існує низка організаційно-тактичних особливостей, які слід враховувати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду. Зупинимось на окремих проблемних питаннях.

Так, згідно з п. 6 ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» 2011 року [11], іноземцем є особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Серед особливостей проведення допиту особи іноземця під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею – варто враховувати, що за умови коли свідок чи потерпілий не володіє мовою, якою здійснюється кримінальне провадження (ст. 29 КПК України), передбачено можливість залучення допомоги перекладача. Так, слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють,

користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому цим Кодексом (ч. 3 ст. 29 КПК України).

Також, до прав потерпілого, належить, згідно п. 9 ч. 1 ст. 56 КПК України, право давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження. Таке ж право є і особи, яка має процесуальний статус свідка у кримінальному провадженні (ст. 66 КПК України).

Вважаємо, що обставина щодо володіння мовою, якою здійснюється кримінальне провадження, щодо особи іноземця, повинна бути з'ясовна і відображена як у клопотанні слідчого, так і рішенні слідчого судді. Однак, не завжди дане положення враховується у процесуальних документах, що викликає додаткові питання, зокрема у процесі правозастосування.

Наприклад, ухвала слідчого судді може не містити інформації про володіння мовою, якою здійснюється кримінальне провадження, іноземцем-свідком при вирішенні питання про його допит у порядку ст. 225 КПК України. Так, слідчий суддя Новоселицького районного суду Чернівецької області, розглянувши клопотання слідчого про допит свідка (громадянина Індії), в порядку ст. 225 КПК України, ухвалив рішення допитати свідка, громадянина Індії, на даний час утримується в пункті тимчасового тримання, під час досудового розслідування кримінального провадження, внесеного до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 332 КК України, у судовому засіданні [12]. В ухвалі слідчого судді безпосередньо не відображено обов'язковість залучення перекладача, що не можна визначити досконалим з точки зору дотримання процесуальної форми.

Однак, є й інші приклади, а саме позитивного досвіду, де окресленим проблемним питанням приділено увагу і вони належним чином врегульовані. Так, згідно ухвали слідчого судді Воловецького районного суду Закарпатської області про допит свідків під час досудового розслідування у судовому засіданні у кримінальному провадженні, відомості про яке внесені до ЄРДР, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 332 України, ухвалено рішення провести допит як свідків громадян Республіки Пакистан (чотири особи) в судовому засіданні в приміщенні Воловецького районного суду Закарпатської області.

В судове засідання на вказану дату та час призначено викликати прокурора, слідчого, свідка та перекладача [13].

Крім організаційних особливостей залучення до проведення допиту іноземця під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею перекладача, є власне тактичні особливості, які теж повинні бути враховані.

Так, під час підготовки та безпосереднього проведення допиту варто завчасно враховувати і окреслювати коло питань, які підлягають встановленню під час допиту іноземця. Адже, як свідчить вивчення емпіричних джерел, іноземець, який допитується у порядку ст. 225 КПК України, перебуває в Україні обмежений термін, потім він повертається до країни свого громадянства (проживання) (до речі, така обставина і обґрунтовується слідчим у клопотанні про проведення допиту згідно ч. 1 ст. 225 КПК України). Тому слід максимально повно охоплювати предмет допиту, з'ясовувати всі обставини, про які відомо учаснику кримінального провадження і які повинні бути з'ясовані. Визначаючи коло питань, на які буде запропоновано відповіді іноземцю, треба звернути увагу не тільки на їх зміст, тактичне значення, але й на те, що ці питання можуть бути сприйняті із врахуванням його країни походження та держави громадянства, релігійних переконань, рівня культури та ін. Врахування цих обставин забезпечить встановлення психологічного контакту, проведення допиту за умов безконфліктної ситуації.

З'ясування окреслених обставин може вирішуватися під час підготовки до допиту. Це можна здійснити шляхом попереднього опитування слідчим суддею інших осіб, які знають іноземця, спілкування із слідчим та прокурором, вивчення документів, інших матеріалів кримінального провадження. Слід обмірковувати не тільки зміст питань, але й форму їх постановки. Питання, звернені до іноземця, повинні бути лаконічними, конкретними й тактовними [14, с. 42–45].

У криміналістиці загальноновизнано, що встановлення психологічного контакту відбувається легше, коли суб'єкт, який проводить допит і допитуваний перебувають наодинці. Однак, при допиті іноземця у порядку ст. 225 КПК України цю умову виконати неможливо, адже допит відбувається у судовому засіданні за участі перекладача та інших, визначених вище, суб'єктів. Тому слідчому судді важливо встановити психологічний контакт не лише із допитуваним іноземцем, але й з перекладачем, налагодити ділову атмосферу взаємодії. У певних випадках

є доцільним попереднє спілкування слідчого судді з перекладачем до початку слідчої (розшукової) дії за його участю щодо визначення організаційно-тактичних засад взаємодії.

Безпосередньо, перед початком слідчої (розшукової) дії, слідчому судді необхідно ознайомити перекладача з його правами та обов'язками. Перекладачу перед початком допиту з метою уникнення затягування слідчої (розшукової) дії, підвищення ефективності її проведення, можна доручити попередній переклад документів або питань, підготовлених для постановки іноземцю.

Починаючи безпосередньо допит іноземця, слідчий суддя повинен створити такі умови, які б допомагали встановленню психологічного контакту з допитуваним, зводили б до мінімальних меж стан психологічної напруги, у якому перебуває допитуваний іноземець, але у той самий час підкреслювали офіційний статус і важливість такого спілкування. Тому спілкування у приміщенні суду, безпосередньо у межах спеціально призначеного судового засідання, є оптимальним варіантом.

Вступну частину допиту найкраще провести у формі бесіди загального характеру. У ній можуть бути порушені питання, близькі й зрозумілі іноземцеві або пов'язані з відвідуванням України, або з його професійними інтересами, іншими захопленнями. Саме під час такого спілкування є можливість краще зрозуміти як характеристику допитуваного, так і встановити психологічний контакт.

Перше питання, з якого слід починати допит іноземця, це питання про існування перешкод щодо можливості надання показань. Такі обставини можуть бути передбачені законодавством України, міжнародними актами та законодавством іноземних держав, з якими іноземець пов'язаний правовими обов'язками, що не дозволяють йому свідчити (лікарська таємниця, таємниця сповіді тощо) або надають право не свідчити (відносно себе та родичів). Потім необхідно запропонувати іноземцю надати вільну розповідь щодо відомих йому обставин, які, на його думку, мають значення для розслідуваного кримінального правопорушення.

Після вільної розповіді слід запропонувати іноземцю відповісти на питання щодо його соціально-біографічних даних, обставин його життя, за яких він став учасником кримінального процесу в Україні. Питання повинні бути підготовлені заздалегідь і бути спрямовані на повне, всебічне дослідження обставин кримінального провадження.

Пред'явлення речових доказів, документів, оголошення показань інших осіб, пред'явлення матеріалів експертиз рекомендується робити після розповіді особи стосовно фактів та обставин, що засвідчені щодо них в матеріалах кримінального провадження.

Останнім варто ставити питання щодо наявності в іноземця – свідка чи потерпілого – інших відомостей, котрі, на його думку, можуть допомогти розслідуванню і які він ще не повідомив слідчому судді, а також відомостей щодо подальшого місця й часу його перебування в Україні та намірів виїзду за межі нашої держави.

На заключному етапі здійснюють фіксацію результатів допиту, у тому числі із використанням відеозапису. Важливо, що відеозапис дає змогу в разі потреби перевірити точність перекладу як питань, так і відповідей, оцінити поведінку допитуваного, його невербальні реакції.

Висновки. Отже, у науковій статті окрема увага звернена на особливості тактики допиту осіб похилого віку, аналіз судової практики з даного питання. Слушним є задоволення слідчими суддями клопотань про допит у судовому засіданні під час досудового розслідування свідка або потерпілого, які досягли похилого віку (зокрема тих, чий вік переважає 75 років), беручи до уваги лише вікові особливості стану здоров'я таких осіб. Адже лише сам похилий вік свідка, потерпілого може бути обставиною, яка унеможливує їх допит в суді. За таких обставин вимагати додаткових доказів, що підтверджують захворювання таких осіб, недоцільно. (згідно узагальнення Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 3 червня 2016 року «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями»). Дотримання вказаного положення спрямовано на забезпечення прав та свобод осіб похилого віку, врахування їх інтересів. Тактика спілкування з такою категорією осіб відрізняється необхідністю деталізації інформації, надання допомоги у пригадуванні певних обставин та фактів, надання психологічної допомоги.

З метою недопущення конфліктних ситуацій та мінімізації стресу допитуваної особи, яка є похилого віку, запропоновано запозичити досвід правового регулювання таких ситуацій по аналогії з іншими вразливими категоріями учасників (неповнолітніми), надавши можливість допиту особи поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження).

Гарантії ефективного, психологічно коректного проведення допиту осіб похилого віку, які характеризуються безпомічністю, полягають у залученні законних представників та спеціалістів. Участь законних представників допомагає подолати обставини, що перешкоджають налагодженню психологічного контакту з допитуваним (замкнутість, страх, сором, невпевненість), створюють передумови для надання показань. Важливим є залучення спеціалістів, зокрема, психіатра – під час допиту особи з психічними вадами; лікаря-терапевта чи інший профільного спеціаліста – під час допиту особи, яка страждає на соматичну хворобу, здоров'ю якого спричинена фізична шкода; сурдосурдопедагога – під час допиту глухих, німих, глухонімих; психолога – під час допиту осіб, які перебувають у стані стресу, іншому несприятливому стані психіки, що перешкоджає повноцінній участі у проведенні слідчої (розшукової) дії.

Приділено увагу тактиці допиту іноземців, які допитуються як свідки чи потерпілі у порядку ст. 225 КПК України.

Серед особливостей – наголошено, що за умови коли свідок чи потерпілий не володіє мовою, якою здійснюється кримінальне провадження (ст. 29 КПК України), передбачено можливість залучення допомоги перекладача. Обставина щодо володіння державною мовою і необхідності залучення перекладача – якщо свідок чи потерпілий є іноземцем – повинна бути з'ясовна і відображена як у клопотанні слідчого, так і рішенні слідчого судді. Однак, не завжди дане положення враховується у процесуальних документах, що викликає додаткові питання у тому числі під час правозастосування.

Власне під час підготовки та безпосереднього проведення допиту варто завчасно врахувати і окреслювати коло питань, які підлягають встановленню під час допиту іноземця. Адже іноземець, який допитується у порядку ст. 225 КПК України, перебуває в Україні обмежений термін, потім він повертається до країни свого громадянства (проживання) (до речі, така обставина якраз і обґрунтовується слідчим у клопотанні про проведення допиту згідно ч. 1 ст. 225 КПК України). Тому слід врахувати максимально повне охоплення предмету допиту, з'ясування всіх обставин, про які відомо учаснику кримінального провадження. Визначаючи коло питань, на які буде запропоновано відповіді іноземцю, треба звернути увагу не тільки на їх зміст, але й на те, що ці питання можуть бути сприйняті із врахуванням його країни по-

ходження та держави громадянства, релігійних переконань, рівня культури та ін. Врахування цих обставин забезпечить встановлення психологічного контакту проведення допиту за умов безконфліктної ситуації.

Встановлення психологічного контакту відбувається легше, коли суб'єкт, який проводить допит і допитуваний перебувають наодинці. Однак за досліджуваних умов це виконати практично неможливо, адже допит відбувається за участі перекладача та інших, визначених вище, суб'єктів у судовому засіданні. Тому слідчому судді важливо встановити психологічний контакт не лише із допитуваним іноземцем, але й з перекладачем, налагодити ділову атмосферу взаємодії. У певних випадках є доцільним попереднє спілкування слідчого судді з перекладачем до початку слідчої (розшукової) дії, визначення організаційно-тактичних засад взаємодії.

Починаючи безпосередньо допит іноземця, слідчий суддя повинен створити такі умови, які б допомагали встановленню психологічного контакту з допитуваним, зводили б до мінімальних меж стан психологічної напруги, у якому зазвичай перебуває допитуваний іноземець, але у той самий час підкреслювати офіційний статус і важливість такого спілкування. Тому спілкування у приміщенні суду, безпосередньо у межах спеціально призначеного судового засідання, є оптимальним варіантом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : закон України від 16 грудня 1993 року № 3721-ХІІ. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12?find=1&text=%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B8%D0%BB#w1_2
2. Ухвала слідчого судді Жовтневого районного суду м. Харкова від 2 лютого 2023 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108760556>
3. Ухвала слідчого судді Шаргородського районного суду Вінницької області від 16 грудня 2020 року. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93617609>
4. Узагальнення Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03 червня 2016 року «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00205>
5. Ухвала слідчого судді Миргородського міськрайонного суду Полтавської області від 25 квітня 2023 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110456159>

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

7. Коновалова В. Е. Допит: тактика і психологія. Харків : Вапнярчук Н. Н., 2006. 176 с.

8. Колесник І.А. Тактика нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. : збірник наукових праць. 2010. Вип. 10. С. 113–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2010_10_20

9. Назаренко П. Г. Особливості провадження досудового слідства у кримінальних справах за участю іноземців : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 196 с.

10. Черноус Ю.М., Шикорак М.М. Особливості початкового етапу розслідування злочинів, вчинених іноземцями. *Теорія та практика судової експертизи і*

криміналістики : збірник наукових праць. Випуск 18. Харків, 2018. С. 44–52.

11. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

12. Ухвала слідчого судді Новоселицького районного суду Чернівецької області від 04 березня 2021 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95319461>

13. Ухвала слідчого судді Воловецького районного суду Закарпатської області від 22.10.2021 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100514784>

14. Кудінов С. С. Особливості підготовки до здійснення допиту іноземців. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. №4. Ч. 3. С. 42–45. http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_3/12.pdf.

Гречана С.І. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ДОПИТУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ

У науковій статті розкрито особливості тактики допиту осіб похилого віку та іноземців у процесуальному статусі свідків та потерпілих під час досудового розслідування у судовому засіданні слідчим суддею.

Щодо особливостей тактики допиту осіб похилого віку, наголошено, що тактика спілкування з такою категорією осіб відрізняється необхідністю деталізації інформації, надання допомоги у пригадуванні певних обставин та фактів, надання психологічної допомоги. Гарантії ефективного, психологічно коректного проведення допиту осіб похилого віку, які характеризуються безпомічністю, полягають у залученні законних представників та спеціалістів. Участь законних представників допомагає подолати обставини, що перешкоджають налагодженню психологічного контакту з допитуваним (замкнутість, страх, сором, невпевненість), створюють передумови для надання показань. Важливим є залучення спеціалістів, зокрема, психіатра – під час допиту особи з психічними вадами; лікаря-терапевта чи іншого профільного спеціаліста – під час допиту особи, яка страждає на соматичну хворобу, здоров'ю якого спричинена фізична шкода; сурдосурдопедагога – під час допиту глухих, німих, глухонімих; психолога – під час допиту осіб, які перебувають у стані стресу.

Приділено увагу тактиці допиту іноземців, які допитуються як свідки чи потерпілі у порядку ст. 225 КПК України. Наголошено, що якщо свідок чи потерпілий не володіє мовою, якою здійснюється кримінальне провадження (ст. 29 КПК України), передбачено можливість залучення допомоги перекладача. Дана обставина повинна бути з'ясовна і відображена як у клопотанні слідчого, так і рішенні слідчого судді. Визначаючи коло питань, на які буде запропоновано відповісти іноземцю, треба звернути увагу не тільки на їх зміст, але й на те, що ці питання можуть бути сприйняті із врахуванням його країни походження та держави громадянства, релігійних переконань, рівня культури та ін. Врахування цих обставин забезпечить встановлення психологічного контакту, проведення допиту за умов безконфліктної ситуації.

Ключові слова: особа похилого віку, іноземець, тактичний прийом, психологічний контакт, слідча (розшукова) дія.

Grechana S.I. PECULIARITIES OF INTERROGATION TACTICS DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE COURT SESSION BY THE INVESTIGATING JUDGE

The scientific article reveals the peculiarities of the interrogation tactics of the elderly and foreigners in the procedural status of witnesses and victims during the pre-trial investigation in the court session by the investigating judge.

Regarding the specifics of the tactics of questioning the elderly, it was emphasized that the tactics of communicating with this category of persons are characterized by the need to detail information, provide assistance in recalling certain circumstances and facts, and provide psychological assistance. The guarantees of effective, psychologically correct interrogation of elderly persons who are characterized by helplessness are the involvement of legal representatives and specialists. The participation of legal representatives helps to overcome the circumstances that prevent the establishment of psychological contact with the interrogated (reclusion, fear, shame, insecurity), create prerequisites for testimony. It is important to involve specialists, in particular, a psychiatrist – during the interrogation of a person with mental disabilities; a therapist or other specialized specialist – during the interrogation of a person suffering from a somatic disease, whose health has been caused physical damage; deaf and hard of hearing pedagogue – during interrogation of deaf, mute, deaf-mute; psychologist – during interrogation of persons who are in a state of stress.

Attention is paid to the tactics of interrogation of foreigners who are interrogated as witnesses or victims in accordance with Art. 225 of the CCP of Ukraine. It is emphasized that if the witness or the victim does not speak the language in which the criminal proceedings are conducted (Article 29 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), the possibility of enlisting the help of an interpreter is provided. This circumstance must be clarified and reflected both in the motion of the investigator and in the decision of the investigating judge. When determining the range of questions to which a foreigner will be asked to answer, attention should be paid not only to their content, but also to the fact that these questions can be perceived taking into account his country of origin and state of citizenship, religious beliefs, level of culture, etc. Taking into account these circumstances will ensure the establishment of psychological contact, conducting an interrogation under the conditions of a conflict-free situation.

Key words: elderly person, foreigner, tactical technique, psychological contact, investigative (search) action.

ЗМІСТ

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО

Кравченко І.О. ОСОБЛИВОСТІ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	3
Кулібаба О.О. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	9
Мінченко Р.М. КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ СУДІВ	14
Фесик М.О. СТАН ТЕОРЕТИЧНОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	20

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

Кобко Р.В. УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ СТРАХУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРЕД ТРЕТІМИ ОСОБАМИ	26
Ярмоленко О.С. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАБУТТЯ СТАТУСУ КРЕДИТОРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО.....	32

ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Брижань Ю.В. МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ.....	37
Черезова Т.О. ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ.....	44

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Духневич А.В., Шевчук Л.М. ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ДЛЯ ДИТЯЧОГО ХАРЧУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	51
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Лаба А.Ю. ФІНАНСОВО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОРЯДУВАННЯ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....	56
--	----

Махно А.А.

ПРАВО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА СВОБОДУ СЛОВА
У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....61

Пацурківський П.П.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І РОЗУМНІСТЬ ПОДАТКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....69

Чернадчук Т.О., Жмака І.А.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО
ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ УКРАЇНИ.....76

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО; КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Гречана С.І.

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ДОПИТУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
В СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ.....84

CONTENTS

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW

Kravchenko I.O.
 PECULIARITIES OF SETTLEMENT OF LAND AND PROPERTY DISPUTES
 AT THE STAGE OF PREPARATORY PROCEEDINGS IN CIVIL PROCEEDINGS..... 3

Kulibaba O.O.
 LEGAL NATURE AND CONCEPT OF CLAIM SECURITY IN CIVIL LITIGATION..... 9

Minchenko R.M.
 CRITERIA FOR DISTINGUISHING THE CIVIL AND ADMINISTRATIVE JURISDICTION
 OF COURTS14

Fesyk M.O.
 STATE OF THEORETICAL DEVELOPMENT OF PROBLEMS
 OF CIVIL PROCEDURAL LIABILITY.....20

COMMERCIAL LAW AND PROCEDURE

Kobko R.V.
 IMPROVEMENT OF THE INSURANCE MECHANISM OF THE ENTITY
 OF AUDITING ACTIVITIES TO THIRD PARTIES.....26

Iarmolenko O.S.
 CURRENT ISSUES OF ACQUIRING THE STATUS OF A CREDITOR
 IN A BANKRUPTCY CASE..... 32

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Bryzhan Yu.V.
 MEDIATION AS A WAY OF RESOLVING COLLECTIVE LABOR DISPUTES.....37

Cherezova T.O.
 PROBLEMS OF DIFFERENTIATION OF THE SOCIAL RIGHTS OF CONDEMNED
 PRISONERS AND PROBLEMS OF THEIR CLASSIFICATION..... 44

**LAND LAW; AGRICULTURAL LAW;
 ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW**

Dukhnevich A.V., Shevchuk L.M.
 LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PRODUCTION OF AGRICULTURAL
 RAW MATERIALS FOR CHILD FOOD IN UKRAINE.....51

**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE;
 FINANCIAL LAW; INFORMATIONAL LAW**

Laba A.Yu.
 FINANCIAL AND LEGAL RESPONSIBILITY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES
 IN TODAY’S CONDITIONS..... 56

Makhno A.A.
 THE RIGHT OF PUBLIC SERVANTS TO FREEDOM OF SPEECH
 IN THE CASE-LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....61

Patsurkivskyy P.P.

FAIRNESS AND REASONABLENESS OF UKRAINIAN TAX LAW
UNDER MARTIAL LAW69

Chernadchuk T.O., Zhmaka I.A.

SEPARATE QUESTIONS OF THE LEGAL REGULATION OF STATE FINANCIAL CONTROL
IN THE MODERN UKRAINIAN REALITIES.....76

CRIMINAL LAW; CRIMINAL PROCESS

Grechana S.I.

PECULIARITIES OF INTERROGATION TACTICS DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION
IN THE COURT SESSION BY THE INVESTIGATING JUDGE.....84

НОТАТКИ

ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

№ 3/2023

Виходить чотири рази на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н.В. Славогородська
Комп'ютерна верстка – С.Ю. Калабухова

Підписано до друку 28.12.2023 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 10,57, ум. друк. арк. 11,39.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1123/741.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.